

RITUALIDADE FESTIVA E PROCESO SOCIAL. A ROMARÍA DE SAN RAMÓN DE SILLOBRE

Xabier Rodríguez Varela

INTRODUCCIÓN:

Xa é unha perspectiva clásica entender as festas e os ciclos festivos como marcadores e creadores de tempos sociais¹, "*creamos o tempo ao crear intervalos na vida social. Antes disto non hai tempo que poida ser medido*". Pero ademais de creadoras e reguladoras do tempo, as festas tamen son un "*exercicio de memoria colectiva*"² pois é a través delas que se conmemoran habitualmente gran parte dos acontecementos ou efemérides que se considera que son especialmente relevantes na vida das personas e das comunidades. Un terceiro aspecto que nos interesa destacar neste momento é que as festas son "*escenarios ideais nos que cada sociedade proxecta os seus valores, pautas, actitudes e patróns de conducta estereotipados e ritualizados*"³, en definitiva unha particular cosmovisión ou concepción do mundo.

A festa no sentido en que aquí a imos analizar entendémola como unha "*actividade e práctica simbólica que é per se e en esencia unha acción ritual*"⁴, polo tanto atopámonos diante dunha dimensión da existencia cultural. É neste sentido que falamos de que o obxecto de estudio deste traballo son os rituais festivos. Dentro das festas existe unha particular realización que son as romarías. Nelas un dos aspectos esenciais do que se fai nunha romaría é reverenciar, nun lugar específico e nun momento temporal determinado, unha imaxe, unha reliquia, etc. á que se lle adxudica determinadas facultades curativas ou favorecedoras con respecto a algunha enfermidade ou necesidade. As peticións e rogativas coas que se acode a un santo milagreiro no día da súa romaría están relacionadas precisamente coa curación ou protección fronte a algún tipo de enfermidade, contra-tempo, perigo ou desgracia vital relacionado tanto con personas coma con animais ou incluso con adversidades nas actividades productivas como poida ser por exemplo nas colleitas.

Nas romarías o protagonismo social radica nos romeiros que acoden dende lugares distantes do centro sagrado onde está o obxecto da súa devoción ou para a súa petición de axuda. Para

1. Leach, Edmund. *Replanteamiento de la antropología*. p. 209.

2. Velasco, Honorio. (ed) *Tiempo de Fiesta* p.10.

3. Prat, Joan. "Aspectos simbólicos de las fiestas" en Velasco, H. *Tiempo de fiesta*. p 163.

4. Ariño Villarroya, A. *La ciudad ritual. La fiesta de las fallas*. p.11.

os romeiros o camiño que realizan é en si penitencia, sacrificio co que purificarse⁵ antes de entrar en contacto co poder sagrado: "*Facer o camiño é, precisamente, o acto penitencial propio das romaxes*". Esta penitencia purificadora que o romeiro realiza encontra formas de incrementarse se lle son engadidas outras accións de mortificación como camiñar descalzo, de xeonllos, etc. Xunto a isto atopamos todo o esquema relixioso da romaría no que se inclúen as misas pagadas, a asistencia á misa maior, participar na procesión, realizar ofrendas ao santo, etc.

Imbricado nesa vertente relixiosa xeralmente aparece outra vertente de carácter profano: a comensalidade, o baile, a música e a diversión, que en moitos casos é entendida como o que máis propiamente é a festa, aínda que como xa temos dito as dúas facetas, relixiosa e profana, reclámanse mutuamente na celebración romeira.

A romaría celébrase nun espacio, nunha paisaxe, nun sitio concreto e particularizado. Pero ese espacio esta configurado non só materialmente, fisicamente, senón sobre todo, e esencialmente, pola cultura a través dun longo proceso histórico de adaptacións, usos e interpretacións. De tal xeito que ese espacio no que "*perviven reestructurados diferentes segmentos culturais de épocas pretéritas*"⁶ é herdado material e culturalmente polas xeracións actuais.

Pero a peculiaridade da romaría, diante doutro tipo de festa local, radica en que ao mesmo tempo que está referida a un espacio concreto opera como un referente dunha zona espacial máis ampla. Os romeiros acoden dende lugares moi distantes participando, xunto cos veciños da parroquia, "*nunha comunidade de crenzas e valores, que está por encima dos intereses particulares e das diferencias locais*"⁷. Se queremos chegar á comprensión da celebración romeira temos que acceder non só ás formas e á materialidade senón tamén a toda a realidade social e cultural na que está cimentada e da que adquire o seu propio sentido. E esa realidade social e cultural, ademais de ser en todo momento plural e heteroxénea, ten cambiado significativamente ao longo do tempo.

Son frecuentes as opinións de que os cambios acontecidos nas sociedades contemporáneas, fundamentalmente o proceso de modernización nos países denominados occidentais, foron factores determinantes da decadencia das tradicións rituais festivas. Neste sentido estaría a referencia habitual á implantación de novos modos de traballo, de carácter industrial, con horarios laborais baseados no traballo semanal, con descanso na fin de semana, así como a concentración do período de descanso vacacional nos meses do verán; o cambio nas pautas de natalidade co progresivo avellentamento da poboación e ausencia de relevo xeracional; a concentración de poboación nas costas e o conseqüente abandono das áreas de montaña e rurais; a emigración permanente cara ás cidades; a perda de vixencia de valores relixiosos nunhas sociedades cada vez máis materialistas,

5. Mariño Ferro, X.R. *Antropoloxía de Galicia*. pp. 491-492.

6. Fernández de Rota, J.A. *Antropología de un viejo paisaje gallego*. p. 256.

7. VV.AA. *Rituales y proceso social*. p. 68.

etc. Todos estes son argumentos esgrimidos cando se fala das celebracións festivas e as transformacións ás que se ven sometidas nos recentes decenios.

No ano 1.992 Boissevain publicou como editor o libro *Revitalizing European Rituals*⁸, no que se debatía amplamente sobre este tema falándose dunha "desritualización" de Europa: os novos xeitos de vida e os novos xeitos de pensar facían que os rituais se viran como absurdos e irrelevantes. Pero aínda así foron moitos os que continuaron subsistindo máis ou menos cos mesmos significados e formas. A tese de Boissevain era que dende os anos 70 a actividade ritual en Europa experimentou un inesperado incremento despois dun profundo proceso desritualizador anterior. Esta "revitalización" ritual para Boissevain presentaría dúas formas básicas: o rexurdimento ou restauración de antigas celebracións festivas, nun proceso de "retradionalización", ou ben a creación doutras novas, nun proceso de invención.

Esa interesante formulación de Boissevain achega aspectos moi significativos e útiles como a discriminación de diferentes estratexias á hora de revitalizar os rituais festivos. Sen embargo se lle ten criticado que aventurar unha hipótese explicativa que poida dar conta do que ten acontecido no conxunto de Europa é algo máis problemático. As secuencias temporais non son equiparables en todos os territorios. Nos anos 70 durante os que se inicia a "revitalización" dos rituais, en Galicia, en España, e en moitas zonas do sur europeo estase a dar precisamente o proceso contrario⁹. Así mesmo, a presenza dos mesmos factores que se propoñen como máis determinantes do proceso de transformación non sempre conducen ao mesmo resultado alí onde aparecen.

O noso obxectivo aquí é presentar a etnografía que nos permita ver qué foi o que sucedeu nun caso concreto de ritualidade festiva desta Europa contemporánea, e máis concretamente en Galicia. E precisamente tentaremos facelo nun marco espacial no que as transformacións cara a unha "modernización" e unha incorporación a un modelo de economía industrial e capitalista, nun sistema de mercado cada vez máis globalizado, foi profundo e intenso ao longo de todo o século XX, particularmente na súa segunda metade. Nese espacio tamén se participou dos procesos de laicización que caracterizaron a gran parte da sociedade española nese período.

Todo cambio sociocultural ten a súa implicación en cambios na ritualidade. Unha das claves que están na base deste aspecto, tal como se afirma na obra *Rituales e proceso social*¹⁰, radica no ámbito da tensión que existe entre un "relevo de realidade" e unha "impresión de ficción" que forman parte de toda experiencia ritual; radica pois nunha interacción entre a "tensión sobre as regras" e a "tensión sobre a realidade", tensión que se manifesta fundamentalmente en dous aspectos:

8. Boissevain, Jeremy (ed). 1.992. *Revitalizing European rituals*. Routledge. London.

9. Un exemplo no que se rebate directamente a tese de Boissevain e se amosan a súas limitacións heurísticas témolo en MacClancy, J. & Parkin, R. 1.997. "Revitalization or Continuity in European ritual? The case of San Bessu" en *The Journal of the Royal Anthropological Institute*. V.3.nº1. pp 62-78.

10. VV.AA. 1.991. *Rituales y proceso social. Estudio comparativo en cinco zonas españolas*. Ministerio de Cultura. Madrid.

1. O aspecto de formalidade, que se concreta na "*determinación dos espazos e dos tempos*" así como "*na configuración icónica dos símbolos ou na secuencia das accións*".

2. O sentido de "*plasticidade, de intencionalidade, de creatividade, de dominio e apropiación das regras que os actores poñen en xogo*".

Esa tensionalidade existente entre realidade e ficción xustifica que, lonxe de considerar os rituais simplemente como secuencias de accións que deben ser reproducidas inflexiblemente, se contemplan, dende esta outra perspectiva, como lugares caracterizados pola polisemia e a condensación tal como formulou V. Turner¹¹. Nos rituais van acumulándose co paso do tempo diversos significados adxudicados por distintos grupos de individuos. Esta perspectiva dos rituais ten a súa correlación "*cunha concepción da vida social ou da sociedade como un proceso, como unha complexa interacción de xentes que se caracterizan pola heteroxeneidade e a confrontación (negociación), o que non nega que sexan interdependentes e partícipes dun mesmo corpus de tradicións de xeito que están continuamente involucrados en tenteos e negociacións*"¹².

O caso que imos presentar aquí é unha romaría tradicional na parroquia de Sillobre no concello de Fene (A Coruña). O marco temporal no que nos imos centrar é fundamentalmente o século XX, tratando de describir as transformacións que se teñen producido nese período no ritual festivo do que nos ocupamos. Eliximos ese período porque nel tense producido na parroquia, no concello e na comarca na que nos centramos, o paso dunha situación de economía agraria a unha fundamentalmente industrial e "*moderna*", acompañado de significativos cambios demográficos, así como de valores. Todo isto non se presenta dun xeito nido e radical senón que terá que ser matizado ao longo da descrición e exposición etnográfica.

Comezaremos realizando unha descrición do contexto atendendo ás variables demográficas e económicas, aos recursos, ao traballo así como ás pautas de asentamento poboacional. O noso interese será sempre intentar capturar a heteroxeneidade dentro do conxunto, atendendo tanto ao comarcal e municipal, coma sobre todo ao parroquial. Esta última é unha unidade espacial de identificación que segue a ter un papel significativo fundamental aínda hoxe en día. De seguido introduciremos unha referencia ao xurdimento da advocación e da figura do santo arredor do que xira a romaría de Sillobre, para a continuación introducir a descrición do ciclo festivo na parroquia de Sillobre. Nun terceiro momento pasamos a nos centrar na romaría de San Ramón tratando de reflectir cal foi a dinámica de transformación dese ritual festivo no contexto da modernización. Centraremos o interese nos actores e nas súas percepcións do que ten sucedido tratando de pór de manifesto os diferentes significados e funcións en xogo.

11. Estos conceptos están elaborados en Victor Turner. 1.988. (1.969). *El proceso ritual. Estructura y antiestructura*. Taurus. Madrid.

12. VV.AA. *Rituales y proceso social*. p.13.

DEMOGRAFÍA E BASE ECONÓMICA

A parroquia de Sillobre atópase no concello de Fene, estando situado este na marxe esquerda da ría de Ferrol. O concello de Fene, pertence eclesiasticamente á diocese de Santiago, máis concretamente ao seu arciprestado de Bezoucos, está formado por un conxunto de oito parroquias: Santiago de Barallobre, San Salvador de Fene, Santa Eulalia de Limodre, San Xurxo de Magalofes, San Salvador de Maniños, San Estevo de Perlío, Santa Mariña de Sillobre e San Valentín. Esta última parroquia, San Valentín, foi creada a partir da de San Estevo de Perlío na segunda metade do século XX.

O espacio do concello de Fene caracterízase por presentar unha disposición graduada, que arrincando dos somentes da Serra do Forgoselo vai descendo ata o nivel do mar interior da ría ferrolá. As cotas de maior altitude atópanse nas áreas montañosas das parroquias de Sillobre e de Magalofes (no monte Marraxón que conta con 341 metros de altitude e no Coto das Nodias con 338 metros), e as cotas máis baixas loxicamente estan nas parroquias litorais: San Valentín, Perlío, Fene, Barallobre e Maniños.

Son numerosos os regatos e pequenos ríos que cruzan as terras fenesas, a carón dos que se atopan abundantes muiños e lavadoiros, sendo tamen moi abundantes as fontes, xeralmente vinculadas aos devanditos lavadoiros. Cabe destacar entre eses leitos de auga os casos do río Cádavo, o río Ba e moi significativamente o río Belelle que vai facendo de fronteira co concello veciño de Neda.

Esta particular disposición morfolóxica das terras do concello, e seguindo a análise efectuada por Ferrás Sexto¹³, permítenos establecer trazos de singularización entre as parroquias que integran o municipio. Por unha banda pódese falar claramente dunha zona montañoso, que ten por tanto unha orografía máis articulada, que estaría situada a partir da curva de nivel dos 200 metros. Por outra banda teríamos unha área intermedia situada entre a curva de nivel dos 200 metros e a curva de nivel dos 100 metros, na que o trazo característico viría definido por unha menor articulación morfolóxica que na zona anteriormente descrita. Por último habería que falar da zona litoral ou costeira que abrangue o espacio situado entre a curva de nivel dos 100 metros e o nivel do mar; en toda esta zona litoral o rasgo característico estaría determinado pola suavidade do contorno topográfico.

Esta diferenciación espacial interna que se pode establecer a partir das características orográficas das terras do concello de Fene vai estar tamén reflectida noutros aspectos relevantes que foron mudando o longo dos anos: a distribución dos asentamentos e a súa densificación, a localización de iniciativas industriais e de servizos ou a apertura de novas vías de comunicación.

13. Ferrás Sexto, C. *Desenvolvemento urbanístico e económico de Fene. séculos XIX e XX*. pp. 32-33. Gran parte das referencias no eido socioeconómico que utilizaremos basearémolas neste libro xa que é o estudio máis completo e rigoroso existente ata o momento sobre o concello de Fene na maior parte do período que imos tratar.

Fene caracterízase climaticamente por presentar unhas temperaturas suaves que oscilan entre os 13º - 14º de media anual, sendo pola súa banda as precipitacións relativamente importantes oscilando entre os 1.200 – 1.500 mm, distribuídas nuns 155 días ao ano por termo medio. Con estas características xerais cabería falar pois da influencia dun clima de tipo templado oceánico. Agora ben, tamén se poden facer matizacións a este marco xeral e establecer diferenciacións espaciais dentro do propio concello¹⁴, que basicamente consistiría en diferenciar dúas áreas. A primeira delas xunta unha orientación en relación cos ventos dominantes da zona, que son os ventos húmidos do Oeste e do Noroeste, cunha orientación cara ao mediodía que permite polo tanto un maior grao de insulación, dando lugar en conxunto a unhas condicións máis benignas. Integran esta área as parroquias litorais do concello: Barallobre, Maniños Fene, Perlío, San Valentín e Limodre. Unha segunda área singularízase por abranguer espazos pechados como os que se configuran nos fondos dos vales entre montañas, caracterizados pola aparición de néboas de inversión térmica e o descenso das temperaturas. É nas parroquias montañosas de Magalofes e de Sillobre onde podemos atopar estes espazos.

Sobre este territorio que conforma o conxunto do concello de Fene distribúense toda unha serie de asentamentos poboacionais que segundo os datos que se poden tirar do Padrón Municipal de Habitantes actualizado a 1 de xaneiro de 2001 e postos á súa vez en relación coa extensión de cada unha das parroquias ofrécennos un panorama que amosamos graficamente na Taboa 1, da que entresacamos os datos máis relevantes: No que respecta á superficie destacan as parroquias de Sillobre, que é a que conta cunha maior extensión, e a parroquia de Magalofes que comparte con ela a súa situación na área de interior do concello. Estas dúas parroquias son as que teñen menos entidades de poboación por Km² contrastando significativamente coas parroquias litorais de Maniños, Fene e Perlío. Polo que se refire á parroquia de San Valentín hai que sinalar que se trata dunha parroquia creada no século XX a partir da de Perlío e formada por dúas urbanizacións de pisos destinadas a aloxar traballadores do estaleiro de Astano; por esta circunstancia ten unha altísima densidade de poboación concentrada nun só lugar de asentamento de marcado carácter urba-

Táboa 1: Entidades de Poboación e Extensión das Parroquias

Parroquias	Extensión	Entidades poboación	Habitantes	Densidad poboamento
Barallobre	3,7 km ²	25	1.949	6,7 entid. / km ²
Fene	1,8 km ²	17	3.695	9,4 entid. / km ²
Limodre	3,7 km ²	10	519	2,7 entid. / km ²
Magalofes	5,6 km ²	12	380	2,1 entid. / km ²
Maniños	2,5 km ²	25	1.697	10 entid. / km ²
Perlío	1,2 km ²	16	3.568	13,3 entid. / km ²
Sillobre	8,7 km ²	28	1.240	3,21 entid. / km ²
San Valentín	0,6 km ²	1	1.656	
TOTAL CONCELLO	27,8 km²	134	14.704	4,8 entid. / km²

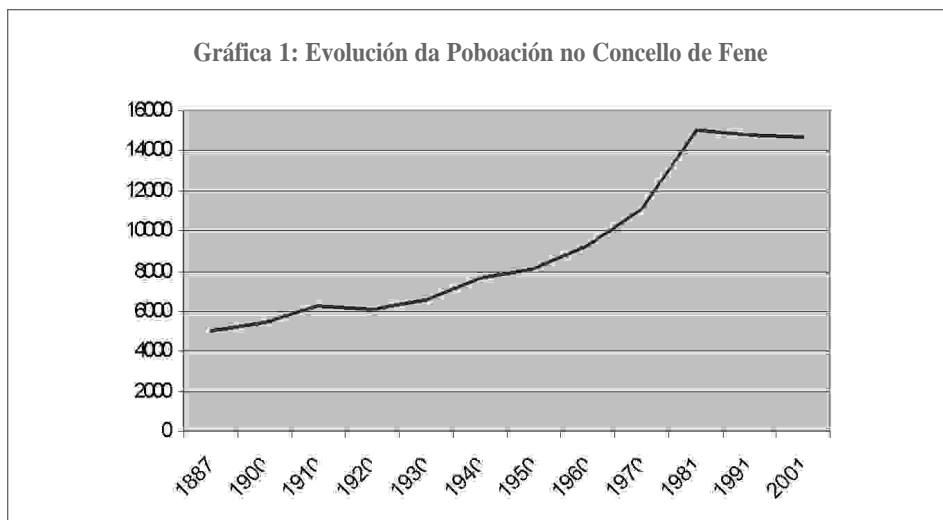
Fonte: Elaboración propia a partires do Padrón Municipal do Concello de Fene (1-1-2001).

14, *Idem.* pp. 34.

no. Por último habería que falar dun grupo de parroquias que contan cunhas densidades intermedias con respecto aos dous grupos anteriores, e que estaría formado por Barallobre e Limodre.

Pódese establecer como caracterización xeral dos asentamentos da poboación en Fene, segundo os datos anteriormente expostos, a existencia dunha "...dicotomía entre a costa densamente poboada fronte ao escalón montañoso do interior que amosa amplas extensións de desertos demográficos" ... "En definitiva, Fene actualmente [ano 1992] amosa un poboamento disperso estruturado en torno á rede viaria cunha certa concentración nas encrucilladas de camiños, pero destacando o feito de que a medida que nos afastamos da costa descende a densidade de poboación e a dispersión de poboación faise maior"¹⁵.

Pero se hai algo que é distintivo do concello de Fene foi a peculiar transformación demográfica que experimentou ao longo de todo o século XX, fundamentalmente a partir da década dos 40. Tal e como pode comprobarse na Gráfica 1 que abrangue o período que vai dende finais do século XIX ata inicios do século XXI existiu un constante crecemento no número de habitantes no concello ata a década dos 80 do século XX. Nese momento a tendencia muda de sentido e inicia un estancamento dos efectivos incluso con trazos de ir decrecendo co paso dos anos. O constante crecemento que se observa ata os anos 80 non é regular senón que tamén presenta períodos de aceleración e desaceleración, destacando entre estes últimos o efecto da emigración a ultramar que se reflicte claramente entre 1910 e 1930, aínda que tamén hai que salientar que a emigración nunca chegou a superar os fluxos inmigratorios no concello. Cando diciamos máis arriba que se algo sin-

Fonte: IGE e Padrons Municipais de Habitantes.

15. *Idem.* p. 36.

gularizaba a Fene foi a súa peculiar evolución demográfica estabámonos a referir a que ata a década dos 40 do século XX o seu crecemento aínda que moderado duplicou a media de Galicia para ese período. Os novos habitantes que se asentaban no concello viñan atraídos basicamente pola súa proximidade ao centro urbano de Ferrol, e procedían na súa gran maioría dos concellos veciños entre os que destacaba A Capela (que no ano 1925 achegou o 24,6% dos novos habitantes¹⁶).

Dende os anos 40 ata os anos 60 do século XX a evolución de poboación continúa a tendencia de crecemento que xa vimos nos anos anteriores pero acelerando nese segundo período a súa intensidade. Sera a partir da década dos 60 ata a dos 80, cando o crecemento de poboación sexa máis elevado superando incluso o 60%.

Ese aumento de habitantes hai que poñelo en relación co auxe da industria naval no concello de Fene, implantada xa dende a década dos 40 pero que experimenta un proceso de expansión moi significativo dende os anos 60, exercendo como un importante foco de atracción laboral. Pola contra, cando esa actividade industrial polarizada no sector da construción naval entra en crise a partir dos anos 80 xorde a fase de estancamento e lixeiro descenso de efectivos, que se observa na gráfica 1 de evolución da poboación a partir desa década.

Pero se pasamos da óptica municipal á parroquial toda esa transformación poboacional que acabamos de describir amosa novos e moi relevantes matices, tal e como se pode apreciar na gráfica 2 que reflicte a evolución da poboación en cada unha das parroquias do concello durante o período no que nos estamos a centrar.

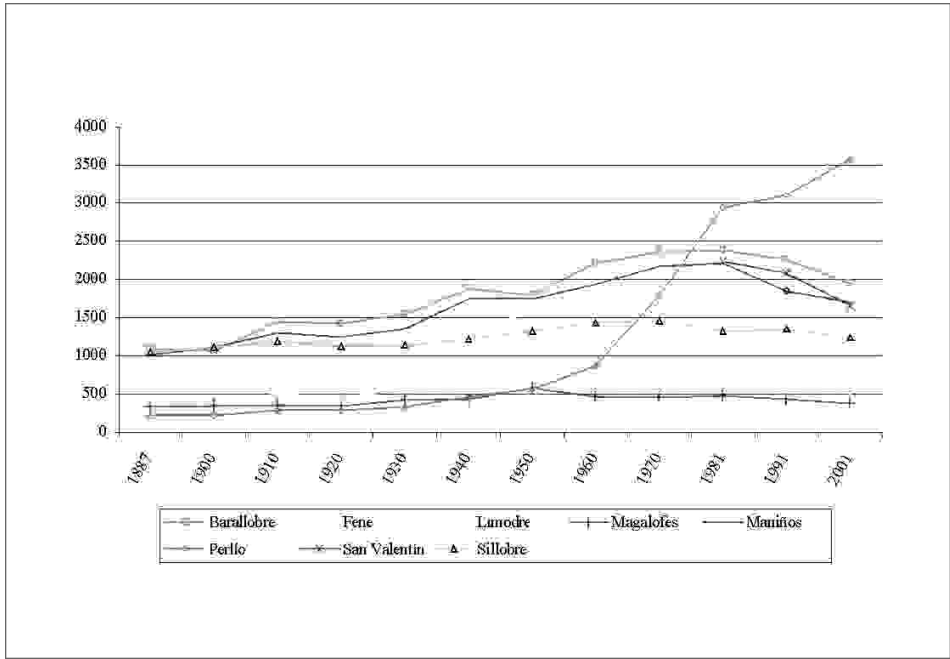
No primeiro dos períodos que establecimos, o que chega ata os anos 40, as parroquias que máis aumentaron en habitantes foron Perlío, Barallobre, Maniños e Limodre, por esa orde. Tamén creceron, pero sensiblemente menos que as anteriores, as parroquias de Magalofes, Fene e sobre todo Sillobre que resulta ser a que menos incrementa a súa poboación. De todos os xeitos esta parroquia de Sillobre continúa a ser unha das máis poboadas, tan só detrás de Barallobre, Maniños e Fene por esta orde.

Dende os primeiros anos do século XX é apreciable un trazo característico do conxunto do concello que se vai ir consolidando ao longo de todo ese mesmo século, que non é outro que a tendencia á concentración de poboación nas parroquias litorais de Perlío, Fene, Barallobre e Maniños; as parroquias interiores, Magalofes, Sillobre e Limodre teñen un crecemento de habitantes menor e os núcleos de poboamento presentan unha distribución máis dispersa no territorio.

Entre os anos 1940 e 1960, segundo dos tramos temporais que distinguimos, o crecemento da poboación viu notablemente incrementada a súa intensidade tal e como xa temos descrito para

16. *Idem* p. 7

Gráfica 2: Evolución Parroquial da Poboación

Fonte: IGE e Padrons Municipais de Habitantes.

o conxunto do municipio. Neste período Perlío, Fene e Sillobre (esta última xa a algo máis de distancia) son as parroquias que crecen máis; Barallobre e Maniños (que no período anterior foron as de maior incremento demográfico) crecen tamén pero sensiblemente menos; pola contra no caso de Limodre hai que falar de crecemento poboacional negativo.

No que se refire aos asentamentos no territorio, a dispersión que existía no período anterior continúa nas parroquias de Barallobre e de Maniños, pero presenta unha acusada tendencia á concentración de tipo urbano no caso de Fene e de Perlío; a concentración tamén está presente nas parroquias do interior do concello, Sillobre, Magalofes e Limodre, pero neste caso en núcleos de tipo rural.

A partir dos anos 60 e ata os 80 o concello de Fene vai experimentar paulatinamente unha consolidación como foco industrial especializado na construción naval, o que conlevou paralelamente unha intensa capacidade de absorber man de obra favorecendo polo tanto a chegada de novos habitantes que pasan a asentarse nas súas parroquias. Os incrementos de poboación experimentáronse en todas as parroquias agás na de Sillobre, que foi a única que nese período, entre a década dos 60 e a dos 80, perde claramente habitantes.

Segue vixente a tendencia que apuntamos no período anterior á concentración da poboación nos nucleos rurais das parroquias interiores, e con moita máis intensidade nos núcleos de carácter urbano nas parroquias litorais de Fene, Perlío e San Valentín.

Finalmente, indicar que a partir dos anos 80 do século XX recrúanse todos os problemas que aguilloaban ao sector da construción naval dando lugar en España á aprobación dos Plans de Reconversión do Sector Naval no ano 1984 que na ría de Ferrol, e fundamentalmente no concello de Fene provocaron a drástica redución de emprego no estaleiro de Astano e toda a súa industria auxiliar. O xa tradicional crecemento de poboación freouse dando paso a unha tendencia descendente.

Pero non sempre foi Fene un concello industrial. A principios do século XX a actividade económica que daba ocupación á maior parte dos veciños do concello correspondía ao sector primario, no marco dun modelo agropecuario tradicional. O laboreo das terras e a gandería combinábanse como fundamento dun sistema de produción orientado á subsistencia, que orixinaba escasos excedentes que eran vendidos principalmente nos mercados locais celebrados tres días á semana na parroquia de Fene, e os días 25 e 28 de cada mes na parroquia de Sillobre¹⁷.

Nas parroquias costeiras tamén tiña unha importancia significativa a pesca, así como o transporte de mercadorías e pasaxeiros cruzando a ría cara á cidade de Ferrol, ou incluso fóra dela cara á Coruña ou á vila de Cedeira. Paralela a esta actividade estaban os carpinteiros de ribeira que había en Perlío, Barallobre e Maniños.

Baixo o reinado de Alfonso XIII, e sendo presidente Antonio Maura, o Goberno aproba a *Lei de Creación da Escuadra* no ano 1909, co obxectivo de renovar a flota naval española, o que propiciou unha forte carga de traballo no estaleiro e arsenais da cidade de Ferrol que conlevou un período de estabilidade económica que favorece o crecemento da poboación en toda a comarca¹⁸, a través da forte demanda de produtos de consumo alimentario, de man de obra para o estaleiro e o Arsenal ou de produtos destinados á industria ferrolá (velas, madeira, etc.).

Moi relevante foi no caso da parroquia de Sillobre a existencia durante esos anos de numerosas lavandeiras que contribuían con ingresos monetarios ás economías domésticas agrarias. A súa actividade consistía en ir recoller en Ferrol e incluso en Pontedeume fatos de roupa das casas que traían a Sillobre, ben en carros ou a través da lancha que cruzaba a ría, no caso de viren dende Ferrol. Durante os días da semana lavaban a roupa e a fin de semana ían levala xa limpa de volta ás casas onde a recolleran. Foi esta unha actividade que daba emprego a moitas das mulleres da parroquia e que estivo en vigor ata finais dos anos 60.

17. O dato procede de Carré Aldao en 1925, en *Geografía Regional del Reino de Galicia* dirixida por Carreras Candi .

18. Cubillas, C. *Desarrollo urbano y crisis social en Ferrol*. p 62.

No ano 1925, segundo os datos que se poden tirar do Padron de Fene dese ano analizado na obra de Ferras Sexto, máis do 60% dos activos no concello desenvolvían unha actividade profesional enmarcada dentro do sector primario, ocupando o sector de actividade secundario a penas un 13% dos activos, e o terciario pouco máis do 20%. Estes dous últimos sectores habería que poñelos en relación por un lado coa actividade constructora naval en Ferrol e por outro coa demanda de servicios nesa cidade como os das lavandeiras de Sillobre.

Dende esa estruturación da poboación activa no primeiro tercio do século XX foron producíndose toda unha serie de transformacións co paso dos anos. Posiblemente un dos factores de transformación máis significativos en Fene arrinca coa constitución no ano 1941 da empresa Astano (Astilleros y Talleres del Noroeste) adicada á construción e reparación de buques que iniciou a súa actividade con 33 empregados e no ano 1944 xa contaba cun cadro de persoal de máis de setecentos.

Hai que ter en conta que fundamentalmente durante as décadas do segundo tercio do século XX o progresivo incremento das actividades do sector industrial encardinadas nunha dinámica de economía capitalista, conviviron no caso do concello de Fene cunha actividade agropecuaria que seguía a estar orientada cara ao auto abastecemento das necesidades das unidades familiares, e que contaban cunha reducida relación co sistema de mercado. As explotacións familiares estaban baseadas en estruturas minifundistas: segundo consta no Censo Agrario do ano 1962 había no concello un total de 1.089 explotacións agropecuarias, que abranguían 10.888 parcelas. De todas estas parcelas, máis do 90% se correspondían cun tamaño inferior a 1 hectárea, o que limitaba notablemente a capacidade productiva das explotacións familiares.

Xa temos indicado que un dos factores significativos nas transformacións que se producen no concello de Fene é o estaleiro Astano, que no período que abrangue da década dos 60 ata a dos 80 vai experimentar un crecemento que cabe cualificar de espectacular ao centrarse na construción de grandes petroleiros converténdose na principal fonte de emprego no concello e na súa comarca. A transformación que isto propiciou en gran medida xa se describiu ao falar da evolución dos efectivos demográficos no concello ao longo deses anos. Pero tamén resultará moi ilustrador ver a configuración dos activos ocupados en cada un dos sectores de actividade económica a finais dese período. Tomamos así como referencia os datos que o INE achega para o ano 1981 nos que observamos unha radical inversión da situación que existía no ano 1925: agora a agricultura só representa unha porcentaxe do 2% e o industrial elévase ata o 75%. Vese claramente que a puxanza do monocultivo industrial no concello levou aparellada a redución do peso específico na economía do sector primario. Sen embargo hai que realizar unha puntualización moi importante xa que a estratexia que máis se puxo en práctica non foi o abandono da explotación agropecuaria familiar polo posto de traballo na industria. Foron moitos os que chegaron a instalarse de novo nas parroquias do concello e pasaron a ter tan só empregos na industria. Pero tamén foron moitos os que combinaron dentro da unidade familiar a actividade agropecuaria e a industrial: os cabezas de familia pasaban a ocupar postos de traballo na industria, mentres que as mulleres, ademais de adicarse

aos labores da casa, mantiñan un certo grao de actividade na pequena explotación agropecuaria familiar. Deste xeito explotacións familiares que noutras condicións non poderían ser rendibles ou competitivas dende un punto de vista da economía clásica, ao contar con ingresos procedentes da industria, poden manterse en activo durante todos estes anos.

Este proceso cara a unha combinación de ingresos procedentes da industria e ingresos procedentes do campo, nunha economía doméstica mixta que participa á vez do sistema de mercado capitalista a través da industria, así como de actividades que se colocan claramente fóra dese sistema, a explotación agraria familiar, foise implantando en Fene xa dende os anos do inicio do crecemento da industria naval. No censo agrario de 1962, dos 1.060 empresarios agrarios existentes en Fene, o 69 % deles participan deste modelo mixto xa que declaran a explotación agraria familiar como secundaria xunto coa actividade no ámbito industrial que sería a principal fonte de ingresos. Segundo os datos dese censo agrario do 1962 tan só o 31% das explotacións agrarias existentes no concello de Fene son declaradas como actividade principal. As actividades agropecuarias tiñan unha presenza máis significativa nas parroquias interiores e máis montañosas, xa que nas zonas litorais ese tipo de actividade se reducía maioritariamente a algunha pequena parcela adicada aos cultivos de horta. No conxunto do concello, ao lado dos cultivos de horta, os que contaban con maior presenza eran a pataca e o millo. Entre as especies gandeiras son porcino e o vacún as máis abundantes pero sen ser explotadas cunha orientación cara ao mercado senón basicamente a cubrir as necesidades da unidade doméstica.

A articulación internacional no mercado da construción naval que entra nunha profunda crise, unido á política de readaptación estrutural da capacidade productiva deste sector no marco da Comunidade Europea que emprendeu o Goberno español, deu lugar á elaboración e posterior aprobación no ano 1984 dos Plans de Reversión industrial do Sector Naval. Fene e o seu estaleiro de Astano foi un dos grandes perxudicados por este novo escenario xa que ve reducido o seu número de empregados: dos 5.569 cos que contaba no ano 1984 aos 2.146 no ano 1990, é dicir unha redución de máis do 60%. Son anos nos que desaparecen os empregos non só na factoría naval, senón en todas as empresas auxiliares vencelladas á actividade do estaleiro, o que repercute moi negativamente no nivel xeral de actividade económica do concello. Este, como xa temos visto ao falar das transformacións operadas no ámbito demográfico, deixa de recibir achegas de novos habitantes para instalarse nas súas parroquias e incluso pasa a perder poboación.

Como non podía ser menos, estas novas circunstancias quedan claramente reflectidas nos cambios na porcentaxe de distribución dos activos por sectores de actividade. O sector terciario cae drasticamente dun 75%, co que contaba antes da crise naval no 1981, ata o 53% no ano 1991. O sector primario pola súa banda experimenta un lixeiro crecemento (pasa do 2% en 1981 a un 4% en 1991) que hai que comprendelo no marco descrito anteriormente dunhas unidades familiares de economía mixta, nas que trala crise nalgúns casos recupérase a actividade agropecuaria como actividade principal.

Xa no ano 1994 despois de superado o peor da reconversión naval, a actividade agropecuaria en Fene continúa a ser un sector que conta con presenza no concello, presenza que é maior nas parroquias interiores, pero que continúa a estar en gran medida limitada a un papel secundario dentro das estratexias económicas das unidades familiares. Como mostra da situación deste tipo de actividade no concello presentamos os cadros elaborados cos datos recollidos pola Consellería de Agricultura:

<i>Censo da Campaña de Saneamento gandeiro de 1994 en Fene</i>				
Nº de Explotacións	Nº total de Vacas	Nº total de Reses	Nº de Vacas de Leite	Nº de Vacas de Carne
129	393	568	280	113

Fonte: Consellería de Agricultura, Gandeiría e Montes.

<i>Distribución Municipal de Terras en Fene. Principais superficies e cultivos (Ha) 1994</i>					
Prados e Pasteiros	Pataca	Cultivos Forraxeiros	Hortalizas	Froiteiras	Viñedo
168	328	405	60	16	0

Fonte: Consellería de Agricultura, Gandeiría e Montes.

Completando a radiografía do municipio a finais do século XX presentamos un resumo por grupos de idade e sexo da pirámide de poboación na súa configuración do ano 2001 que amosa claramente unha base reducida que se corresponde co freo no dinamismo demográfico: o crecemento vexetativo é negativo, fundamentalmente pola caída na natalidade, e xa non hai achega de habitantes procedentes da inmigración. En conxunto hai que falar de que estamos diante dunha tendencia ao avellentamento poboacional cun claro predominio da poboación madura.

<i>Estructura da poboación de Fene segundo idade e sexo en 2001 (%)</i>			
Cohortes	Homes	Mulleres	TOTAIS
Xoves: 0-19 anos	9.1 %	8.1 %	17.2 %
Adultos-xoves: 20-39 anos	16.6 %	16.6 %	33.2 %
Adultos-vellos: 40-59 anos	13.2 %	13.9 %	27.1 %
Vellos: máis de 60 anos	10.3 %	12.1 %	22.4 %
TOTAIS	49.2 %	50.7 %	100 %

Fonte: IGE.

Toda a serie de transformacións que acabamos de describir para todo o concello de Fene durante o pasado século XX e inicios do XXI perfílannos un concello que se estrutura con claridade nunha zona litoral densamente poboada na que o proceso de concentración dos asentamentos foi predominante ata adquirir nas parroquias de Fene, Perlío e sobre todo San Valentín un carácter netamente urbano. Ese carácter está presente tamén dun xeito máis laxo nas parroquias de Barallobre e Maniños.

As parroquias de Limodre, Magalofes e Sillobre, con ter participado tamén desa tendencia á diminución de entidades de poboación ao longo dos últimos anos, así como incluso da edificación de urbanizacións que aumentaron significativamente o peso poboacional dalgún núcleo respecto do conxunto parroquial (nomeadamente o caso de Pedre en Sillobre), seguen a conservar un perfil marcadamente rural en canto ao seu tipo de asentamento da poboación. Atopamos neste segundo grupo de parroquias a maior cantidade de casas nas que se mantén algún tipo de actividade agropecuaria xa como actividade principal, ou en combinación con actividades nos sectores industrial ou de servicios.

Cinguíndonos ao caso da parroquia de Sillobre -xa apuntamos que é a parroquia máis extensa do concello- existen actualmente uns 28 lugares, dos que Pedre, o centro parroquial, é o máis poboado con 245 habitantes se ben alí se constituíu recentemente unha urbanización que contribuíu á incorporación de novos habitantes incrementando non só o seu número senón tamén rexuvenecendo a media de idade no lugar, que é inferior á do conxunto da parroquia.

Sillobre viuse afectada polas tendencias que delimitamos para o conxunto do concello, pero no seu caso os incrementos de poboación foron inferiores a outras parroquias sobre todo ás litorais, de xeito que o seu máximo de habitantes acadouno en 1970 con 1.456 e hoxe, no 2001 ten valores similares (1.240 habitantes) aos que tiña en 1940 (1.217 habitantes). A estrutura poboacional actual está singularizada polo predominio dos vellos fronte a unha poboación infantil en constante descenso sobre todo nas franxas de idade entre cero e catro anos. Existen lugares que previsiblemente van desaparecer nos próximos anos ao estar habitados tan só por veciños de moita idade. No seguinte cadro presentámos a situación actual da parroquia en cada un dos lugares que a compoñen.

RITUALIDADE FESTIVA NO SAN RAMÓN DE SILLOBRE:

I

O caso no que nos imos centrar é o da romaría de San Ramón celebrada na parroquia de Sillobre o día 31 de agosto. Trátase dunha romaría que ten lugar na igrexa parroquial e que data da primeira metade do século XVII. De estilo barroco, a igrexa ten planta de cruz latina, e conta cun

Habitantes por entidade en Sillobre

Lugar	Nº habitantes
Ameneiro	17
Arriba	46
Barreiro	18
Belelle	37
Buio	82
Calzada (A)	28
Cuveira	7
Gandara	19
Lagarteira	32
Lubian	62
Marraxón	20
Orra	132
Pallota	19
Pedre	245
Pegariña	1
Rabadeña	12
Rañoa	36
Reboredo	5
Revolto	28
Riveira	12
San Marcos	48
Souto	52
Taboado	73
Ulfe	16
Valado	70
Vilanova	99
Visura	3
Vrea	21
TOTAL SILLOBRE	1.240

Fonte:
Padrón
do Concello
de Fene
(1-1-2001).

retablo no altar maior de estrutura neoclásica e decoración de estilo barroco. Neste altar maior está situada a imaxe da patroa da parroquia, Santa Mariña, e xunto a ela, nun lateral, tamén está a imaxe de San Roque. No retablo situado na ala esquerda do cruceiro está situada a imaxe de San Ramón. Alí tamén está unha figura do mesmo santo, en madeira maciza e moito máis pequena, que conta cunha asa na súa parte traseira pola que se pode suxeitar. É o San Ramón pequeno.

En relación coa igrexa atópase tamén a "*fonte milagreira*" ou "*fonte de San Ramón*", tamén se coñece con ese nome, na que hai unha pequena escultura en pedra de San Ramón dentro dun fornello. Debaixo saen dous canos de auga, dos que se di que un corresponde á patroa, Santa Mariña, e o outro a San Ramón. A devoción por San Ramón está relacionada co seu nacemento e co seu martirio. San Ramón Nonato naceu en Portell en Cataluña no ano 1.200. O alcume de nonato adxudicóuselle en virtude de que foi extraído vivo do ventre da súa nai despois de que esta tivese morto, ao parecer, un ou máis días antes. Era fillo dunha familia pobre nunhas versións ou fidalga pero vida a menos noutras. De pequeno adicábase a coidar o gando do seu pai. O rapaz pasaba todo o tempo do que dispoñía a venerar a Virxe e a Deus nunha ermida pequena adicada a San Nicolás, preto do lugar onde estaba o gando que o seu pai lle encargara coidar. Parece ser que mentres el ocupaba o seu tempo nestas devocións era un anxo do ceo o que se encargaba de coidar do rebaño de gando que tiña ao seu cargo.

Anos máis tarde e seguindo esa vida de fe e santidade, foi a propia Virxe quen lle indicou que debía entrar a formar parte da recién fundada orde da Mercede, e así o fixo. Viaxou a terras musulmanas en varias ocasións co obxecto de confortar e redimir aos cristiáns alí cautivos. Tivo sempre unha especial adicación a prol dos máis miserables, e en especial polos cristiáns redimidos dos infieis e os cautivos, para cuio rescate buscaba reunir esmolos. Estando el mesmo cautivo en 1.236 en terras alxerinas, non deixaba de alentar aos seus compañeiros de cautiverio e incluso nesas circunstancias tería achegado á fe cristiá a varios xudeos e mahometanos. Observando isto as autoridades musulmanas ordenaron atravesarlle a boca cun ferro amordazándoo, liberándoo desa tortura tan só para darlle de comer. Pero milagrosamente San Ramón incluso coa mordaza na boca, seguía a realizar as súas prédicas.

Xa liberado, foi nomeado cardeal polo papa Clemente VI. A súa morte, a causa da peste negra, sucedeu no 31 de agosto de 1.248 segundo algunhas fontes e en 1.250 segundo outras. Cóntase que cando estaba a piques de morrer non había quen lle subministrara o Viático, e milagrosamente acabouno recibindo do mesmo Xesucristo. Xa morto, había unha disputa polo lugar onde deberían de repousar os seus restos, disputa que se resolveu colocando o seu ataúde no lombo dunha mula cega que deambulou ata chegar á ermida de San Nicolás, na que San Ramón pasara moitas horas da súa nenez reverenciando a Deus e á Virxe. Máis adiante, na ermida, foi crescendo a devoción e a afluencia de devotos pasando a chamarse ermida de San Ramón. Foi canonizado por Urbano VIII no ano 1.628, e o papa Inocencio XI estendeu na Igrexa a festa de San Ramón. Esa festa celébrase o 31 de agosto, e xeralmente ten o carácter de romaría. As súas reliquias conserváronse na súa ermida, no santuario de Portell, de onde desapareceron durante a Guerra Civil.

Adxudicánselle moitos milagres tanto en vida como despois de morto, fundamentalmente relacionados con epidemias tanto en personas coma en animais. Pero o que máis se destaca deste santo é a súa protección nos partos en razón das circunstancias do seu propio nacemento. Tamén é invocado polos que son acusados inxustamente.

En Sillobre temos documentado a existencia dunha confraría adicada a San Ramón alome nos dende o ano 1.796, e posiblemente xa existise con anterioridade¹⁹. Tamén temos noticia da existencia dunha petición de intervención a San Ramón en Sillobre para paliar unha circunstancia de malas colleitas. Pero a petición de intercesión e protección a San Ramón máis frecuente en Sillobre era a relacionada cos partos. Taboada Chivite, falando do ciclo prenatal en Galicia, e máis concretamente sobre o parto e as tradicións para garantir que non houbera problemas di: "*É corrente a invocación a San Ramón ou axudarse co manto da Virxe. Tamén púñase na cama colchas de liño, tecidas no país, coa imaxe de San Ramón, como a que eu vin, procedente da Peroxa (Ourense)*"²⁰.

O parto foi durante moito tempo un dos transos máis perigosos para as mulleres e os seus fillos. Mariño Ferro²¹ describe como as mulleres ata os anos 70 do século XX parían fundamentalmente nas casas, a maior parte das veces sen ningún tipo de asistencia médica. A mortandade infantil e das nais era moi alta. En caso de dificultade, cando era posible, recorríase ao médico, pero isto non obviaba que ao mesmo tempo se procurasen outro tipo de remedios tradicionais "*tanto procedentes da medicina Máxico-hipocrática coma da medicina relixiosa*".

II

Nos anos 60 o calendario de festas que se celebraban na parroquia de Sillobre comezaba coa celebración o día 29 de xuño do San Pedro. Xa no mes de xullo celebrábase a festa da patroa, Santa Mariña o día 18, e ao día seguinte, o 19, celebrábase o Carme. No mes de agosto tiñan lugar a celebración da romaría de San Ramón no día 31 e ao día seguinte, 1 de setembro, celebrábase a festa de San Roque. Todas estas celebracións festivas tiñan lugar na igrexa parroquial de Sillobre, pero tamén hai que citar a festa que se celebraba na capela de San Marcos, lugar tamén da parroquia de Sillobre; neste caso a celebración realizábase o día 25 de abril. A festa de San Pedro fíxose ata o ano 1969, máis adiante de novo no ano 1977 e a partir de entón xa non se volveu a celebrar de novo ata o ano 2000. A festa da patroa parroquial, Santa Mariña, e o Carme "*sempre se celebraron xuntas, unha ao día seguinte da outra...*" tal como acontecía no caso da romaría de San Ramón e San Roque que tamen eran festas "*.. que iban xuntas*". Os veciños da parroquia ao ser preguntados polas festas que se celebran ao longo do ano sempre falan delas como dúas, para logo

19. *Libro de Cuentas del Glorioso San Ramón Nonato* (1.796-1.895). Arquivo parroquial da igrexa de Santa Mariña de Sillobre.

20. Taboada Chivite, X. 1.972. *Emografía galega. Cultura espiritual*. p. 22.

21. Mariño Ferro, X.R. 2.000. *Antropoloxía de Galicia*. pp.344-345.

matizar que en cada unha delas se trata en realidade de dúas celebracións cada unha no seu día. Como exemplo deste tipo de percepción esta que citamos foi o tipo de alusión mais común cando conversabamos do tema: "*Bueno, San Ramón son dous días de Festa, San Ramón, e despois ao outro día é San Roque. San Ramón é o día 31 de agosto e San Roque é o primeiro de septiembre*".

No mesmo senso é tamen moi frecuente que ao referirse ás festas se identifiquen como unha soa afirmando directamente que as festas que se celebran en Sillobre son a patroa, Santa Mariña, e o San Ramón. Unha concreción na acción desta percepción está no feito de que as comisións de festas que se encargaban de organizalas e preparalas eran antigamente dúas, a xente non recorda que "*nunca fora doutro xeito, sempre a pares...*". Así, había unha comisión de festas encargada de organizar a patroa e o Carme, e outra comisión encargada de celebrar o San Ramón e o San Roque. De todos os xeitos xa no ano 1963 unha soa comisión de festas encargouse de organizar todas as festas e incluso volveu organizar unha festa que xa perdera vixencia nos últimos anos, o San Pedro, pero aínda nese caso segue a ser percibida como algo extraordinario por parte da xente máis vella: "*...aínda agora..., o ano pasado no, o outro ano [2.000], máis este ano[2002] fan a festa de Corpus, que esas xa levaban moitos anos sen facerse, fixéronna os da directiva do casino, que a demais xente non a fai, fan as outras dúas... son os catro días. Pero a esos doulles por facer a de Corpus e fanna. E iso o había, pero hai moitos anos que se deixou de facer a festa esa aquí.*"

A denominación de festa do Corpus cando se refiren a celebración do San Pedro vén xustificado porque "*... ao non ter aquí imaxen de San Pedro, sacábase o Palio...*". En relación con esta festa María Rivera no seu libro *Sillobre ven de Antigo*²² describe que para portar o Palio estaban nomeados con anterioridade "*uns `vareiros´ que adoitaban ser persoas de boa posición; esta era unha xente que, chegado o caso, se non había cartos para facer a festa, poñían o que fixese falla*". Pero no caso que nese momento houbera na igrexa persoas pertencentes á Armada "*... os vareiros que estaban nomeados, cedían o `Palio´ a estas persoas. De seguido tiña lugar a procesión.*"

As datas de celebración das festas sempre foron as que se conservan hoxe en día e foron sempre coincidentes co que marca o calendario do santoral. Outro feito importante en relación coa data de celebración é que coincidan co período estival, o que favoreceu a súa conservación neses días, sen que se vise a necesidade de modificar a data de celebración. De todos os xeitos, debates e intentos de cambio sobre este aspecto si que se produciron ao longo dos anos. Como exemplo pódese citar o sucedido no ano 1.977 no que se deu a circunstancia de que o 18 de xullo que era festivo, coincidía nun luns polo que o Carme tería que celebrarse o martes. Dende a comisión de festas formulouse a posibilidade de trasladar a celebración do día 19 para o día 17, sábado, e así facer as festas en fin de semana, en días non laborables, co que se podían facer mellores e máis exitosas celebracións. Houbo un especial interese en que quedase claro que o día da patroa non se modificaba en absoluto, que esta se seguiría a celebrar "*... cando correspondía, porque sempre se*

22. *Op. Cit.* pp 73.

fixo así e así debía ser..". Ao parecer creouse moita polémica e a iniciativa non tivo éxito xa que a celebración mantívose "... nos días que tocaban..." sen alteración ningunha. Que o desenlace fose ese e non outro veu determinado en gran medida pola oposición que a iniciativa provocou "na xente maior".

Tamén hai que citar outro caso de conflictividade á hora da celebración da festa. Trátase da festa do San Pedro que xa comentamos que deixou de celebrarse a partir do ano 1969. O día da festa era o 29 de xuño pero *"para á Iglesia o San Pedro era o Santísimo. Don Demetrio, o cura de entonces, quería que se celebrara o Santísimo e non deixaba facer a festa no campo da igrexa [no adro da igrexa parroquial] ... e facíase frente á escola ou noutro campo cerca, na curva esa de aí embaixo..."*; *"antes había verbena [pola festa de San Pedro]... saía o Santísimo e os nenos que fixeran a comunión ese ano, facíase o Xoves Santo e no Santísimo [a comunión], acompañando. Non había imaxe de San Pedro..."*. Esta diferenza de criterios sobre cal era o motivo da celebración, entre quen quería seguir *"co costume"* de reverenciar na festa ao San Pedro ou ao Santísimo, tal como se defendía dende as instancias oficiais da Igrexa, resolveuse finalmente coa non celebración da festa nos anos posteriores. Foi no ano 2000 que se volveu a celebrar a festa en honra a San Pedro no día 29 de xuño, realizando Misa Solemne a unha e media do mediodía e logo procesión co palio. De seguido houbo sesión vermou e xa pola noite verbena.

Unha festa que si experimentou variacións na súa data de celebración foi a festa de San Marcos. Ten lugar nunha capela situada no lugar de San Marcos que está situada no lindeiro da parroquia de Sillobre co concello veciño de Cabanas. Antigamente o primeiro acto desta festa celebrábase na igrexa de Santa Mariña de Sillobre. María Rivera describe do seguinte xeito a festa de San Marcos: *"cando a eucaristía remataba, saía a procesión co 'Pendón Eclesiástico' diante, abrindo paso e anunciando, ao mesmo tempo, que viñan detrás, é dicir, os 'ciriais' e os 'estandartes', xunto con moita xente que desexaba ir ata San Marcos a pé, e que, mentres andaban, ían dicindo letanías, chamadas 'Rogativas do Día de San Marcos'. Ao chegaren á capela, celebrábase a misa maior."*²³.

A festa de San Marcos celebrábase tradicionalmente o día de San Marcos Evanxelista que non é outro que o 25 de abril. Pero, co paso dos anos, o día de celebración foi trasladándose á fin de semana, realizándose a festa xeralmente o venres e o sábado. Pero xa temos dito que o lugar de San Marcos se atopa nos lindes da parroquia, de xeito que queda xeograficamente máis próximo a Magalofes que aos lugares de Souto ou Pedre en Sillobre. Isto é significativo porque en Magalofes a festa parroquial celebrábase o día 23 de abril en honor a San Xurxo. Tamén en Magalofes tomaron a decisión de trasladar a celebración da festa patronal á primeira fin de semana despois do día 23 de abril. Para non coincidir dúas celebracións festivas na mesma fin de semana, en San Marcos decidiron trasladar a festa de San Marcos á segunda fin de semana despois do 25 de abril. Isto entraría en contraste co rexeitamento que se ten producido en San Marcos arredor

23. *Idem*. pp 72-73.

da posibilidade de realizar cambios no día de celebración dalgunha das festas celebrada na igrexa parroquial de Sillobre defendendo que se trataba de festas que tiñan unha compoñente familiar máis importante que o feito de poder atraer a máis forasteiros por trasladar a celebración a unha fin de semana.

Hai tamén referencias doutra romería na parroquia de Sillobre que se celebrou por última vez no ano 1986 e que tivo moita sonda entre as décadas dos 70 e os 80. Era a romaría celebrada en honor a San Xíao en Belelle, xunto ao río do mesmo nome. Tiña lugar os días 2 e 3 de agosto. Non está moi claro cal foi a orixe da romaría, e según datos achegados por María Rivera²⁴ estaría relacionada cunha capela existente na zona, a "*Capela de San Xíao, ao carón da casa señorial da familia Piñeiro, en Belelle,...*", hoxe desaparecida.

Ao contrario do que sucede na maior parte das parroquias de Fene, en Sillobre non se procedeu a crear ningunha festa *ex novo* nos últimos anos. A tipoloxía destas novas festas en Fene é moi interesante e responde a perspectivas de innovación moi diversas: danse iniciativas de tipo gastronómico como a festa da Orella en Limodre ou de tipo laico como a romaría do Pote en Maniños ou a festa do Camiñante Descoñecido en Barallobre. O que si se ten producido en Sillobre é a prolongación dalgunha das festas a un día máis con algunha peculiaridade neste ocasión tamén de tipo

Igrexa de Santa Mariña de Sillobre.

24. *Idem.* pp 74

gastronómico. É o caso da festa de San Pedro que inicia os actos o día anterior, o 28 de xuño, cunha sardiñada popular no adro da igrexa parroquial despois de efectuada a lectura do pregón das festas, posteriormente hai unha verbena con orquestra pola noite.

Do conxunto de festas celebradas na parroquia de Sillobre dende a perspectiva dos propios veciños sen dúbida a festa máis significativa é a da patroa, Santa Mariña, seguida polo San Ramón. Estas dúas son as referencias festivas máis relevantes entre os veciños, pero sempre marcando a diferenza de natureza entre elas: unha é a festa patronal e a outra é unha romaría. *"A patrona é Santa María, pero como o San Ramón... e que era moito, tanta xente... por todas partes..."*.

Fonte de San Ramón e Santa Mariña.

Imaxe de San Ramón Nonato.

Imaxe do San Ramón pequeno.

III

A romaría de San Ramón é unha festa organizada polas xentes da parroquia pero na que o protagonismo é dos romeiros que, por definición, son xente de fóra que se despraza en peregrinación ata o lugar sagrado no que se venera o santo milagreiro. O primeiro paso para a celebración da romaría é a decisión de facela así como que un grupo de personas decida asumir a responsabilidade de organizala. Isto soía realizarse o mesmo día que se remataba a romaría e o San Roque dese ano, sendo a mesma comisión encargada de organizar a romaría que remataba a que lle comunicaba ao cura a intención de continuar o ano seguinte: *"Tiñamos a costumbre de facela tódolos anos pois xa lle decíamos dun ano pó outro. A misa pagábamos. Dous días despois da festa, ou o día que nos cadraba, lle pagábamos o que nos cobraba pola misa e xa lle decíamos que seguía - mos pó ano e listo, e xa non había máis."*

Pero dentro deste costume de "*facela tódolos anos*" ten que entrar a circunstancia do relevo duns membros da comisión por outros ou incluso de toda a comisión. No seguinte exemplo relatan como esa incorporación de xente nova á organización das festas se fixo a maior parte das veces dun xeito paulatino, comezando por organizar unha festa o día anterior a romaría de San Ramón: "*Xa era eu chaval, de sempre [a organizaban]. Aquí había dous homes, un era de aquí e outro era das do..., dous maiores que a facían todos os anos [a festa]... vamos, tiñan a costumbre de facela todos os anos, e despois [pasamos a facela] nosoutros de chavales... eu cando empecei e máis outro chaval tiñamos 18 anos. Non fixemos San Ramón, fixemos outra festa a víspera de San Ramón, fíxemola nosoutros... antes facían San José, San Antonio... pero eso acabouse... e entonces como éramos chavales fixemos unha festa de San José a víspera de San Ramón.*"

Pero tamén existiron circunstancias extraordinarias que propiciaron a desestructuración do sistema habitual de organización festiva. A máis representativa dende o punto de vista dos veciños que viviron aqueles anos foi sen dúbida a guerra do 36: "*Pois sería... tiña eu 18 anos daquela e teño 87, e despois claro os 19 anos fumos pa o servicio, e claro, botei dous anos de servicio. Nese tempo xa non se fixo festa ningunha. E resulta que ao vir de servicio, entrei no 34 e vin no 36, en xaneiro, e en julio xa empezou a revolta e xa non fixemos máis festas, e despois o tempo que botei na guerra tampouco non se podían facer. Eu cando vin... cando se acabou a guerra fixeran Santa Marina, pero non fixeran o Carmen, e nosoutros, os que viñemos, que eu vin licenciado o tres de agosto, fixemos o San Ramón e en vez de facer o San Roque fixemos o Carmen. E seguimos facendo a de San Ramón varios anos e cando... despois, e non sei que ano serían, ten o chaval meu... e tería seis anos, sería pois no 47-48, e nosoutros deixamos de facer a festa, e fixeronna algúns veciños de aquí, que por certo fixeron moi ben... que aquí se facían moi boas festas!. Por San Ramón e por Santa Mariña tamén... aquí se facían moi boas festas ¿eh? Por San Ramón e por Santa Mariña tamén... aquí facíanse boas festas todos... había chavales que lles gustaba facer e traballaban...".*

"No, non; deixamos de facelas nosoutros, e viñeron outros. Algún dos que a facíamos morreron e despois xa fumos deixando."

Á hora de formarse a comisión organizadora da festa os criterios que se seguían para establecer quen se integraba nela eran basicamente dous. Por un lado está o da veciñanza, ser natural da parroquia, sen que en ningún momento se marcasse pauta ningunha de representatividade dos diferentes lugares do conxunto parroquial. Máis ben era este segundo criterio básico, o que máis era tido en conta era a afinidade persoal entre os membros da comisión, é dicir os lazos de amizade: "*Aquí [elixer a xente da comisión] por lugares non, eso non... por pandillas, por compañeiros andabas sempre cos mesmos e eso...*".

"Xuntabamos dous ou tres, máis ben catro, os de sempre, e dice: Que ¿vamos face-la festa? E facíamos claro."

"Aquí seguíase a mesma tradición, os que a facían facíanna o millor dous anos ou tres, e despois o millor non a facían máis, facíannas outros. Máis de catro non. Pero por lugares non [non se elixía a xente con ese criterio], sempre veciños pero de calquera sitio sin distinguir de aquí ou de acolá..."

Constituída a comisión organizadora do San Ramón, o seguinte era a recadación de fondos. A casuística podía variar en canto ao momento no que se comezaban os preparativos. Antigamente a celebración era máis sinxela en infraestrutura, necesitándose menos diñeiro para sufragala e menos tempo para realizar as compras de foguetes ou de contratar uns músicos. Este aspecto foise complicando cos anos e por exemplo as contratación dos músicos xa se tiñan que realizar case dun ano para o outro se se quería contar coas mellores orquestras, o que tamén conlevaba a recadación dunha cantidade de diñeiro notablemente maior.

"Xuntábamonos uns quince días antes. Salíamos a pedir por aí. Pó San Ramón había que levar saco, que lle pedías fruta pola parroquia, trigo, patacas non, pola parroquia trigo. E xuntabas un pouco de trigo, ou o que che daban en cartos, e despois veña..."

"Ao millor dous íbamos pedir por aquí por un lugar e outros dous iban por outro, e así ¿non? Se recaudaba diñeiro e trigo, pó San Ramón ¿eh?. Pa patrona nada, non se pedía máis que diñeiro."

"A comisión xuntábase unhas veces un ano antes e outras quince días antes. Na década dos 60 se contrataban as orquestras na Coruña, cos directores das orquestras directamente, sin intermediarios. Na Coruña na Tacita de Plata... Logo en Ferrol na calle Real, na esquina coa plaza de Armas, donde está agora a Caixa había un bar, pois alí... en canto se formaba a comisión era o primeiro que se facía."

"Logo se contrataban os fogos artificiais, pa alá de Betanzos, si había moito diñeiro, y con outro de aquí. Si había poucos cartos solo co de aquí. Se ofertaban os toldos, viñan a falar co presidente da comisión para poñer os toldos. Antes había máis."

O aspecto que particularizaba a romaría do San Ramón respecto das outras celebracións festivas da parroquia no que fai referencia á recadación de fondos que facía a comisión era a posibilidade de que as casas en lugar de diñeiro puidesen dar trigo ou froitas. Isto só era posible no caso do San Ramón e, como analizaremos máis adiante, tiña unha xustificación relacionada coa propia orixe da romaría. Pero co paso dos anos esa xustificación orixinal foi perdendo vixencia nas memorias dos veciños e son outras as argumentacións esgrimidas á hora de explicar esa particularidade do San Ramón. Imos presentar algunhas delas.

Para a maioría das opinións que poidemos recabar a clave do asunto radica en que Sillobre era unha parroquia rural na que as posibilidades de obter diñeiro eran mínimas, isto faría que ás casas lles resultara máis doado contribuír con aquilo que producían.

"Aquí Sillobre, fai cincuenta ou sesenta anos, a xente vivía da labranza e en canto o que necesitaba de moneda pos o conseguían as mulleres lavando roupa pa Ferrol..."

"O trigo se sega en Julio, a finais. E entón daban trigo porque diñeiro non había..."

"Imaginadevos nunha casa donde non había cartos pa comprar pa comer, que escasearan xa as patacas arredor das Navidades. Claro, decía ela... traballábase moito cacho de terra pero non había con que estercala porque os toxos eran pa quenta-la agua pa facerlle a bogada á roupa... diñeiro [había] pouco, si acaso as lavandeiras que cobraban en Ferrol, e en Puente deume, e algún que tivera oficio [refírese a un traballo non agrícola]..."

"Outra cousa non había meu rei, que cartos non tiñamos, era o que había... e tamén era a costumbre. Hoxe xa non, hoxe xa variou xa non é esa costumbre, non se pide máis que cartos, nin tampouco tran o fruto que lle traían... ¡xuntábase moito trigo aquí!"

Moito máis minoritaria, pero tamén tivemos oportunidade de recollela en varias zonas, é a opinión de que o feito de entregarlle o mellor dos cultivos ao San Ramón está en relación cun agradecemento por ter protexido ese ano o nacemento das colleitas e dos froitos:

"... o dos frutos é polo San Ramón, é pola natureza. O que dá a terra, ti xa me entendes... que nace dela, ofrécese o mellor a San Ramón como todo o que nace. Igual que nos partos cando veñen ofrecidas, agrádese o nacemento do... que todo fora ben. E ca cosecha tamén."

"...pois algo deso tiña que haber porque o que daba trigo, e uvas e... pois tiña que ser algo deso, senón non traían deso... e despois as mulleres... que se ofrecían, sería porque de parto, deso..."

A comisión das festas percorría toda a parroquia, que é a máis grande do concello, recadando diñeiro ou especies por todas as casas de todos os lugares o que de por si era un traballo difícil, no que a experiencia de telo feito algunha vez anterior axudaba moito. Os cambios no número de habitantes nos diferentes lugares é un aspecto que destacan todos os que participaron naqueles anos e cos que tivemos a posibilidade de falar.

"Eso dá moito traballo, dá moito traballo dá, porque hai que andar toda a parroquia e xúntase pouco..."

"Hai máis [xente agora na parroquia que antes]. A parroquia aumentou, pero non como eso, como Fene... pero aquí foise pouca xente de aquí, home si fóronse algúns, pero pouco. Pero a que vén nova, non quere facer a festa, non teñen ganas de traballar. Si vai algún chaval, vai con xente maior. Porque aquí había un que a facía moito, porque nosoutros xa claro, xa hai anos que a deixamos de facer porque claro un se cansa... e había chavales que iban con xente maior. Un que hai dous anos que morreu facía moitas. E tamén levaba algún chaval con el, pero claro os chavales tamén iban con el... porque non sabes, el diríagao, el era o que diría todo como sabía como era todo, el os iba acompañando e na máis."

Os fondos que lograba reunir a comisión eran todos basicamente achegados polos veciños, sen contribucións institucionais. Andando os anos estas últimas chegaron ocasionalmente, e non necesariamente en diñeiro (algún tipo de subvención sempre escasa) senón tamén nalgún tipo de infraestrutura. Deste xeito a responsabilidade de organizar a festa era sempre un risco dado que as posibilidades de financiación eran moi limitadas e polo tanto tamén a posibilidade de facer ese ano unhas boas festas. Pero na decisión de celebrar a festa, incluso nas circunstancias máis difíciles, pesaba e pesa fundamentalmente a intención de pór de manifesto o vigor e o dinamismo da parroquia:

"... home, festa sempre ten que haber, como vai ser si non, si non, non somos nadie. Que van decidir en Maniños ou en Cabalar si non facemos as festas. Aínda que solo sea a misa e unhos fuegos..."

Sen embargo houbo algún ano no que non se fixo romaría, e son numerosos os casos de xente que viviu os mellores anos da romería que se amosan pesimistas co futuro, pero incluso neses casos defenden a necesidade de facela:

"Hai pouco interés por manter a festa. Deixar de facela creo que non, porque sempre vai habendo [quen a faga]... si non son chavales hai xente maior que... eu tamén, era unha cousa que me gustaba, que non quedara sin soste a festa, gustábame que a houbera, prefiero que a haxa aínda que teña que dar algo pa a festa que que non a haxa, e eso que non vou máis que... si vamos vamos á misa pola mañan, que a noite xa non vamos..."

"Eu creo que aquí... a xente... sempre ha de haber algunha que tire [pola festa do San Ramón], que axude... haberá outros que non pero... a outros non lles interesa que a haxa, pero a outros si. A xente que é algo maior, non maior de todo, que teña

por ahí 50-60 anos eso... que as fagan eles. A festa tamén a un lles gusta e a outros non... a min tamén si me mandan ir a unha discoteca hoxe..."

Outro dos aspectos que son previos á celebración da romería eran os convidados. O costume era contar con convidados nas casas da parroquia nas ocasións festivas, principalmente o día da patroa, Santa Mariña, e o Carme, o 18 e 19 de xullo. Pero tamén na romaría de San Ramón e na festa de San Roque podíase contar coa asistencia xa de familiares ou dalgún tipo de amigos ou achegados dos anfitrións. Este tipo de xuntanzas antes da guerra ao parecer non eran infrecuentes xa que ao ser a agricultura a dedicación máis habitual, no mes de agosto as casas contaban con abundante tempo libre.

Os cambios pricipiaron cando os empregos no sector industrial comezaron a ser maioritarios entre as casas da comarca. A romaría de San Ramón non era un día festivo senón laborable o que sen dúbida facía inicialmente imposible a asistencia a romaría. Para moitos dos informantes isto foi unha das razóns fundamentais polo que a romaría comezou a decaer a partir dos anos 60, pero outros, se ben recoñecen que algo disto ocorreu, non aceptan que esa fose unha circunstancia determinante, xa que naqueles anos eran posibles outras estratexias para participar na festa, simplemente non fan traballar, algo que ao parecer xa se tiña como natural nestes casos ou cando había que axudar nas tarefas do campo nas épocas de máis actividade:

"A partir do 50-60 a romería decaeu. Seguía vindo xente a misa... pero como no era festa no calendario, había que ir traballar, en Ferrol, en Astano que xa había, e cada vez máis..."

"... pois claro que se iba, ¡je logo! No taller [refírese ao taller do estaleiro] xa sabí - an que ese día os de Sillobre non iban a traballar, e os doutros sitios tampouco... o día da patrona máis, pero polo San Ramón tamén que era moita festa..."

A romaría era unha das de máis sona de toda a comarca, e a ela asistían xentes dende Valdoviño, Ferrol, Serantes, Mugaros, Ares, Laraxe, Pontedeume, A Capela, As Pontes, e incluso de provincias de fóra de Galicia. Cando a romaría coñeceu os seus mellores anos as comunicacións eran máis difíciles: non había Ponte das Pías e había que dar a volta por Xubia ou ben coller a lancha en Ferrol se se viña da outra banda da ría; se eran desta banda a xente viña polos camiños acurtando distancias:

"Antes viñamos a pé, por aí arriba polo... que acortabas moito cacho, e carretera aínda non había. Eu quitaba os zapatos, senón cando chegabas estaban todos rotos, que eran sandalias de esparto daquel..."

"...víaste antes e xa te comprometías pó San Ramón... ¡que vamos logo ao San

Ramón! E vamos. O día pola mañán salías temprano e xa te encontrabas coa xente polo camiño e íbamos xuntos de festa... comprometíaste a ir xuntos e levábamor o carro coas empanadas e a comida, e íbamos cantando polo camiño... jérache moita festa!"

"... e recollías a xente según ibas andando, de todos os sitios... chegabas a un cruce e xa estaban esperando pa xuntarse e música, que levaba a gaita..."

"se facía festa ao ir polo camiño, iba todo o barrio".

"... ao ir era o mellor da festa, todos xuntos cantando, bebendo, sin distinghos, que alí todos éramos un, aínda que non o veras o resto do ano... era moito, o mellor, o mellorño..."

"... a xente que viña ofrecida salía a mañanciña, porque quería chegar cedo, por facer misa, xa sabes, viñan de toda a volta... ¿daqui? [da parroquia] poucos o máis eran de lonxe, ofrecidos que viñan de Mugar dos, de Ferrol, de Castro..."

Dende moi cedo no día da romaría, ás oito ou ás nove da mañá, xa se comezaban a celebrar misas na igrexa parroquial de Sillobre. Eran misas pedidas polos devotos que se ofreceran a vir ou que viñan por outra persona, cada media hora aproximadamente celebrábase unha misa. O número de misas pedidas polos devotos foi algo que mudou ao longo dos anos. Se aínda hai quen recorda misas dende as oito da mañá cada media hora ata o momento de celebrar a misa maior, xa nos anos máis recentes ese tipo de misa votiva foi sendo cada vez máis excepcional, habendo incluso anos nos que non se pediu ningunha. As causas polas que pedían as misas eran relacionadas fundamentalmente con partos, pero tamén coas colleitas:

"No trance dos partos as mulleres se ofrecían a San Ramón, era o máis frecuente. Do outro, das cosechas... algunha vez... na misa cantábase:

*"Vuestra madre ya preñada
al 8º mes murió
y al tercer día le abrió
un lado punta acerada
por la herida ensangrentada
os sacaron portentoso
senos protector y guía
San Ramón nonato glorioso."*

O acto principal da romaría era sen dúbida a misa maior, que adoitaba celebrarse entre as doce e a unha da mañá. Outra parte importante do ritual, que tiña lugar na misa maior, era o que se denomina "poñer o santo". Trátase dunha figura pequena de San Ramón que ten unha asa pola súa parte traseira, por onde se collía, e as personas que quixeran podían porse de xeonllos diante del e bicaban o santo despois de que o sacerdote lles fixera o sinal da cruz.

"E na misa maior había un que poñía o santo, que era o San Ramón pequeno. Poñía o santo e dábanlle... botábanlle algo ¿non?..."

A xente pedía que lle puxeran o santo *"para que San Ramón multiplicara os favores."* A persoa que poñía o santo era *"un dos que levaba a comisión [da festa]".* Podía ser calquera da comisión ou o sacristán, pero soía ser sempre un dos da comisión de festas: *"Si. Había un que o poñía sempre el. Poñíallo [o santo] ao que quería [que llo puxesen]..."*. A xustificación de que fose un da comisión o que poñía o santo era que a quen se lle poñía o santo daba unha ofrenda, e o conxunto delas pasaba a engrosar os ingresos da comisión de festas: *"...o que quería botáballe algo, unha limosna, e xuntábase... os cartos facían falta, canto máis se xuntaba mellor festa se facía..."*.

Como colofón da misa maior tiña lugar a celebración da procesión. Sácanse os santos e dáse unha volta á igrexa.

"Daquela sacábanse todos os santos, sacábase San Roque, San Ramón, Santa Mariña, o Niño Dios, o Carmen, a Purísima... diante sempre iba, chámalle o Niño Dios, un pequeniño, despois si non era o patrón, San Roque, e despois iban as santas, e detrás de todo iba o santo, o que era, vaia o do patrón... si era día de San Ramón, San Ramón, si era o día de San Roque iba San Roque detrás e diante San Ramón..."

Tamén neste aspecto hai que introducir matizacións, xa que non sempre había xente suficiente para levar todas as imaxes na procesión:

"... as imaxes salen si hai xente pa levalas, e cada vez había menos. Hai familias que levan un altar, que están ao coidado del vaia, e eles buscan levadores. A imaxe da festa si que sale e a da patrona sempre..."

"... que daquela salían todos os santos, que había moita xente [fala dos anos 40-50]... pero para eso [sacar os santos] agora poucos. Aquí hai pouca xente pa sacalo, non salen todos. Tanto nunha festa coma na outra non salen todos."

Cando se realizaba a procesión era moi frecuente que os ofrecidos fosen de xeonllos a carón da procesión, pero algúns intentaban ir debaixo da imaxe do santo:

" e despois as mulleres... eso xa non, iban debaixo del [do santo] que se ofrecían, sería porque de parto, deso... non sei... e iban moitas de rodillas arredor da igre - sia. Debaixo do santo ¿eh? A que podía ir e a que non iba detrás."

"O que se ofrecían moitos a vir a San Ramón e andar debaixo del, que se ofrecí - an... era porque de parto se ofrecían. Difícil era ir debaixo do santo de rodillas toda a procesión, pero era máis problema pos que levaban o santo que para os ofrecidos..."

Os devotos non só realizaban este tipo de penitencias senón que a maioría o que facía era poñer velas (costume que foi a que máis perdurou), e tamén traer algún tipo de ofrenda que colga - ban da imaxe do santo e que o acompañaba durante a procesión. O máis frecuente era pendurarlle dos brazos do santo acios de uvas:

"...lle traían o millor das cosechas, trigo, peras, uvas... pero do milloriño. E col - gaban os racimos de uva colgados dos brazos do santo..."

Foi este un costume que cos anos se foi perdendo tamén:

"Despois que se acabou a guerra non viña tanta xente, antes si, pero desde que acabou a guerra non viña tanta xente á romería, viña... e anos despois viña moita xente, pero así como viña antes, tanta, tanta, non, foi baixando e cada vez foi parando cada vez menos... e non lle traían nada ao santo nin..."

Unha vez máis a xustificación da perda do costume de traer ofrendas das colleitas vén polos cambios operados no ámbito económico:

"... cambiou a forma de vida e de vivir do campo pasouse a vivir da industria. Ofrecerlle uvas ao santo non ten lóxica eso era antes, antes si..."

De todos os xeitos parece ser que este costume de pendurar uvas no San Ramón durante a procesión a última vez que temos recollido que sucedera foi a finais dos anos cincuenta, no 58 ou 59. Tamén parece ser que nalgunhas ocasións emigrantes da parroquia penduraron do santo bille - tes tal como se fai noutras romarías, pero isto tería sido algo esporádico sen chegar a formar nunca parte dunha renovación da tradición.

Todos os froitos das colleitas que se tiñan recollido pola comisión de festas antes da roma - ría eran gardados nunhas huchas e o día da romaría, xeralmente despois da misa maior, ou ben pola tarde na festa, subhastábanse no adro da igrexa, de xeito que o diñeiro que se conseguise pasara a

formar parte dos fondos para sufragar os festexos. Tamén se subhastaban os froitos que os devotos traían ese mesmo día da romaría e que penduraban da imaxe do santo. Os froitos perecedeiros subhastábanse o mesmo día da romaría, pero no caso de que non se dese subhastado a bo prezo todo o trigo, ou o maízo etc., facíase outra subhasta o día de San Roque ou incluso o día 8 de setembro. Nesa data facíase só unha misa pola mañá, pero era frecuente que camiño da romaría que ese día se celebraba en Neda, romeiros que non puideran acudir a Sillobre ao San Ramón e estaban ofrecidos, ou tiñan algún outro interese particular por facelo, pasaran por Sillobre antes a oír misa. Dado que ían en grupos numerosos para acudiren á celebración de Neda podía xuntarse en Sillobre un número moi abundante de xente na misa. Esta circunstancia era aproveitada para subhastar aquilo que todavía puidera quedar sen vender das ofrendas que se fixeran a San Ramón.

"... o día oito de setembro non era outra festa no. Facíase misa pola mañá nada máis. E viñan romeiros, que seguro que irían para setembro e quedarían en Neda. Viñan a Sillobre á misa e máis... estaban ofrecidos, porque eso era o que se facía."

Rematada a procesión arredor da igrexa de Sillobre, había sesión de música e baile para quen quixera bailar. Nos anos máis recentes realízase a sesión vermouthe con orquestra. Habitualmente eran os homes e xente xove, homes ou mulleres as que quedaban para participar nesta sesión musical despois de rematada a procesión, porque as mulleres adultas soían ir para a casa a rematar os arranxos da comida familiar. Nesta tarefa soían ser axudadas polas mulleres que acudiran como invitadas ás casas da parroquia. As comidas eran copiosas e duraban ata ben entrada a tarde. Non era costume que os da parroquia comesen no campo como os romeiros:

"A xente de aquí comía na casa porque tiñan moitos invitados... os de aquí atenden aos invitados"

No caso dos romeiros, xa temos dito que traían a súa propia comida xeralmente en carros, pois o habitual era que viñeran por grupos a pasar o día de romaría en Sillobre. Ademais hai que ter en conta que no propio lugar no que se celebraba a romaría a penas había establecementos públicos nos que se deran comidas:

"Non había bares, solo unha tenda, e centos de romeiros. Era un negocio. Chegou a haber ata sete toldos no San Ramón. Cerca había a taberna de Cupeiro, e a de Feal, que á noite cerraban."

"A tenda de Feal (que xa a montou no ano 30) daba comidas polas festas. Tamén era ferretería. Había outra tenda pero non daba comidas."

Os romeiros buscaban polas leiras e montes dos arredores un lugar axeitado para instalarse e comer:

"A xente se situaba para as comidas no Monte do Cura con pino e felga; no campo fronte a escola había un carballo e unha cerdeira: todo era sombra. Tamen por atrás da igrexa; indo pó campo de fútbol, polo cementerio arriba. A carreta se enchía de coches dos militares que viñan de Ferrol."

"Viña moita xente, aquí era unha barbaridade. Chegaban cerca das casas de arriba de merendas. E todos os arredores da igrexa, todas esas ladeiras eran campos [agora a maioría está edificado, son casas particulares]. A xente buscaba poñerse cerca das fontes."

"Moitos viñan días antes a ver o sitio e facían cabanas; pedían permiso aos donos das fincas. Se non quería [dar permiso o dono] o día da festa estaba alí de guardia. Pero normalmente quería, non se estropeaba nada..."

"Si, si, non lle tiñan que pedir permiso a nadie tampouco ¿eh?. Iban merendar, nadie lles decía nada, buscaban unha sombra. A xente tampouco non facía mal ¿eh? Porque hoxe se acaso aínda hai quen faga algo ¿non? Si se `rascan´ algo, daquela no..."

Xa temos indicado que os romeiros traían a súa propia música para escoitar no camiño así como para amenizar as merendas ou comidas, gaiteiros, tamborileiros ou acordeonistas. Organizábanse bailes informais nos que se podían integrar xentes doutros grupos que acudiran tamén á romaría. Xa pola tarde volvía a tocar a orquestra para o baile, e neste punto tamén os cambios foron significativos:

"Tocaba a orquestra ao mediodía... e despois, o que facíamos pola tarde... bueno agora xa empezaba máis tarde, daquela empezaban as cinco ou polas catro empezaban as festas, que non empezaban como agora. Acabábase a unha ou hasta as dúas. A primeira hasta as doce [da noite], e así íbamos facendo..."

"... a festa empezaba aí polas cinco ou así ¿non?, cando se acabou a guerra ás catro ¿eh?. En tanto non pasaron así dous anos ou tres, había que empezar cedo. Daquela acabábase á unha, que viña a Guardia Civil por alí. O cura, falábase co cura que había, e falaba con eles e deixaban unha hora máis, unha hora máis vamos, sin o permiso. Tiñan permiso hasta as doce e deixaban hasta a unha ou as dúas."

Que a orquestra fixera a verbena a esas horas da tarde e rematara arredor da unha da mañá non era só por razóns de policía controladas pola Garda Civil. Os romeiros viñan de moi lonxe e a pé ou en carros na maioría dos casos, ou ben na lancha que cruzaba a ría. Moitos xa a partir da

media tarde e antes de empezar a noite xa emprendían o camiño de volta para poder facer a viaxe con luz natural. Así mesmo, aínda que se volvera en grupos máis tarde camiñando pola noite, os gustos eran outros:

"... eu vexo unha cousa mal [da festa de agora, ano 2002], o empezala tan tarde [a verbena]. Eu creo que sería ben pa juventud pa todo, porque a juventud si vai traballar non... e si estudia tampouco... debía de acabar un pouco máis cedo. Eu non digo que acabara ás 2 da mañá tampouco. Sobre as catro da mañá ou ás cinco."

"Eu a diversión sempre me gustou moito, pero ter o seu límite para descansar e.... Pero claro hoxe chegan ás oito da mañá e dormen todo o día, pero antes non podíamos facer isto. Á unha xa estabamos collendo de volta cada un pa súa casa. Isto é unha cousa que eu vexo que se vai acabar co tempo... según empezou esto a de acabar tamen, porque a xente hase cansar deso de vivir tan tarde, e si hai que traballar... e traballo hai pouco..."

"Os romeiros non se quedaban á verbena que era con sol. Traían a súa música particular, gaiteiros ou acordeón. A festa facíanna polo camiño e na merenda..."

Xa pola noite botábanse os fogos artificiais tratando de que fosen os mellores posibles ou cando menos mellores que os lanzados nas festas das parroquias veciñas. Incluso en ocasións botábase un globo xigante de papel. Esta era unha tradición cuia existencia xa constaba en documentos do arquivo parroquial, no *Libro de Cuentas del Glorioso San Ramón Nonato*, que se fixera cando menos no ano 1874. Moito despois, xa no século XX, esta tradición recuperouse e foron varios os anos en que se lanzaron globos xigantes²⁵ de papel polo San Ramón, sendo o último lanzado ata agora no ano 1995. Esta recuperación da tradición de lanzar un globo polo San Ramón trasladouse á celebración das outras festas da parroquia:

"Bueno, aquí o globo facíase pero o que o facía morreu, inda non hai moitos anos que o fixo, pero morreu. El igual o facía na festa esa [San Ramón] que na outra. E ten feito festas tamén."

Non temos recollido datos significativos de conflictividade nas celebracións festivas, cousa que sen dúbida debeu de existir en maior ou menor medida. En xeral, polos poucos datos que podemos recompilar sobre este asunto, adoitaban tratarse de lixeiras liortas por efecto do alcol pero sen máis trascendencia. Só tivemos noticia dun incidente grave con dúas persoas doutra parroquia que se presentaron no adro da igrexa a cabalo e en actitude desafiante e nada respectuosa, o que provocou a reacción violenta dos veciños:

25. Rivera Rodríguez, M. *Sillobre ven de antigo*. p. 70: cita ás dúas persoas que se encargaron de facer e botar o globo, dun tamaño que oscilaba entre 1,50m. e os 10m.

"Problemas, houbo un problema, pero deso xa hai anos, porque eu tería dezaoitto anos daquela tamén, e viñeran cando estaban sacando... salindo a procesión, que daquela salían todos os santos, que había moita xente, e viñera... porque ti a R. de Fene non o conociche... ese e mais o F ... de Barallobre, que tamén tiña... era un rapaz xa... viñeron nun carro de cabalos cando estaban sacando a procesión, e fixeron un revoltijo aí que... o F, si non aparta a cabeza mátanlo, colleron unha pedra grande e tiroulla encima da cabeza que si non a aparta esmághalle a cabeza, sangraba alí... déronlle máis bastonazos na cabeza que María Santísima..."

"Aquí pelear non... si algunha revolta pequena, había sempre algún que quería armar jaleo, pero como estaba a Guardia Civil, cortaba..."

"Aquí unha parexa [da Gardia Civil] de Fene unha vez por San Ramón, había unhos chavales que querían armar un follón con outros, non sei porque era. E claro, colléronnos a Guardia Civil, eran un sargento e mais un guardia, e díxolle o guardia ao sargento:

- ¿Que, tomo nota sargento?

E díxolle:

- Mira non tomes nota, que si tomas nota quen vai paghala vai ser o pai...

E manghoulle dúas castañas alí diante do casino. Pero hoxe xa non o poden facer"

Rematada a romaría de San Ramón, o día seguinte, 1 de setembro, celebrábase a festa de San Roque. Neste caso as celebracións responden ás que habitualmente se realizan para calquera outra festividade parroquial. Á mañanciña anunciábase a festa con bombas de palenque. Polo mediodía celébrase a Misa Solemne na igrexa parroquial que ía seguida da procesión arredor do edificio eclesiástico, presidida pola imaxe de San Roque. Rematados os actos relixiosos bótanse varias tracas de fogos de artificio con remate de bombas de palenque. Antes de ir xantar realizábase unha sesión vermoumouth amenizada por unha orquestra. Xa pola tarde, e cada vez máis contra a noite, celébrase a verbena. Nesta festa de San Roque o protagonismo era dos propios veciños da parroquia e dos seus invitados.

Xa vimos como o ciclo do San Ramón se remataba o día oito de setembro en que se realizaba a *Misa de Romeiros*, que xa comentamos que era a ocasión que aproveitaban aqueles devotos que estando ofrecidos a San Ramón non tiveran a posibilidade de acudir á súa romaría o 31 de agosto. Xuntábanse tamén este día de setembro, tal como temos comentado, en Sillobre as xentes que ían de paso á parroquia de Santa María de Neda as *Festas de Setembro* ou *Día da Patrona*. Moitos eran os que de camiño a Neda paraban na misa en Sillobre.

Un elemento que tamén formaba parte da romaría e da súa liturxia era a Fonte de San Ramón situada ao pé da igrexa parroquial, tamén coñecida como Fonte dos Milagres. Ten unha

figuriña pequena de San Ramón tallada en pedra, que foi varias veces deteriorada e incluso roubada. A actual é unha nova reprodución que se colocou no ano 1998. Ten a fonte dous canos de auga que manan todo o ano, un deles é o cano de Santa Mariña e o outro é o cano de San Ramón. Non parece haber narracións que relacionen a fonte nin a súa auga con efectos terapéuticos ou máxicos propios. As súas virtudes virían dadas como prolongación das facultades milagreiras do santo. Algúns romeiros levaban auga para as súas casas collida o mesmo día da romaría e especialmente facíannos que viñan a visitar o santo en nome doutra persona que non puidera asistir. Esta tería a posibilidade de participar no rito a través da auga que lle traían da Fonte de San Ramón como un xeito de afirmar a súa devoción e de axudar ás virtudes milagreiras do santo.

"... e levaban a auga da fonte, que si lla daban a muller milloraba... outros disque a botaban por riba da barriga e tamén, pero bebela era máis porque lle chegha - ba ao neno [o feto]..."

IV

Para ter unha perspectiva máis acabada imos intentar completar os datos etnográficos presentados ata agora cunha descrición das transformacións operadas na romaría de San Ramón nos anos máis recentes, nās últimas edicións da romaría. Atenderemos á narración que algúns dos actuais protagonistas da romaría fan da mesma, así como ás súas propias explicacións e xustificacións elaboradas para dar conta deses cambios operados nos rituais.

Actualmente a Comisión organizadora é única para todas as festas de Sillobre: o 29 de xuño San Pedro; o 18-19 de xullo Santa Mariña e o Carme e xa no 31 de agosto e o 1 de setembro San Ramón e San Roque. Dende o ano 1963 parece ser que este é o costume, que unha mesma comisión se encargue de facer todas as festas, se ben isto non se conseguiu realizar en todos os anos dende entón. Así por exemplo, o ano 1981 foi noticia na prensa que o San Ramón de Sillobre non saíra por primeira vez en procesión²⁶. Por outra banda xa temos feito referencias de que nalgún ano se volveron a facer festas que xa non se facían incluso dende antes da guerra. Pero hai un grao alto de acordo en canto a que a decadencia das festas, entre as que inclúen ao San Ramón, é algo que se inicia a partir da década dos 60 do século XX:

"... dende o 60 podes decir que a festa decaeu [fala do San Ramón]. Antes tiña máis forza o valor espiritual que o diñeiro..."

"... centos de romeiros pola romería, con devotos... colgando uvas do San Ramón... hasta o 58 despois ca! Algún ano si moita xente pero como antes nada de nada..."

26. *Ferrol Diario*, 2 de setembro de 1981.

Antes as comisións de festas estaban formadas integramente por homes, non será ata anos moi recentes en que mulleres pasen a formar parte delas. Sen embargo a diferenza máis significativa para os nosos informantes, o cambio máis relevante, non viría dada por este feito senón polo de que na comisión se integre xente nova ou non.

"... había a costumbre de facer a festa a mesma xente. A veces había jóvenes, pero pouco... sempre era xente máis maior a que tiraba... e cánsaste, sempre a mesma xente, non hai relevo... parece que agora si, pero xa é outra cousa..."

Á hora de recadar fondos para a romería a comisión tivo que cambiar de estratexias. As festas cada vez son máis caras e faise necesario contar cuns ingresos moi elevados para as posibilidades dos propios veciños:

"... vaise polas casas, pero máis por ir que polos cartos. Antes sabías xa canto te iban dar en cada unha de un ano pa outro. Pero agora xa non pode ser. Hai casas de xente moi maior que non pode dar para a festa..."

"A media de idade da parroquia elévase polas casas novas de Pedre [urbanización de recente construción], do resto nada. Non podes pedirlle tanto aos veciños, hoxe xa non pode ser así..."

Para recadar fondos os últimos anos recórrase a editar unha revista na que se insire publicidade de establecementos comerciais e industriais de toda a comarca, co que se vai recadando máis diñeiro. A isto súmase toda unha serie de actividades ao longo do ano para recadar diñeiro na parroquia, fundamentalmente ceas, ceas baile e sardiñadas. Este tipo de actividades están a xogar nos últimos anos un papel moi importante nas novas pautas de sociabilidade e identidade parroquial.

Cambiou tamén notablemente o marco físico no que se desenvolvía a romaría. Hoxe os arredores da igrexa parroquial de Sillobre están edificados de vivendas, unha escola pública, un centro social dunha entidade cultural, unha estrada asfaltada con abundante circulación, etc. Xa non sería posible repetir hoxe en día as imaxes que nos contaban de centos de romeiros apostados polos campos da zona, nas inmediacións da igrexa e o adro, buscando as sombras nunha paixase bucólica e rural, para realizar as súas merendas e comidas campestres. De todos os xeitos fixéronse iniciativas nese sentido. Concretamente na edición do ano 2000 convocáronse premios para as mellores merendas na romaría de San Ramón.

Aquí aparece outro dos aspectos que tamen se transformaron: non só o espacio xa non é significativamente o mesmo senón que as xentes que acoden xa non veñen nas mesmas condicións. Hoxe acódesese masivamente en automóbil, co que hai serios problemas para aparcar nos días de festa, empregar este tipo de locomoción rompeu coa necesidade de adicar practicamente o día com-

pleto, ou alomenos gran parte del, á romaría se se quería participar nela; o coche permite por exemplo comer na propia casa, ou nun restaurante, así como poder achegarse á romaría cando se quera para participar daquel aspecto da celebración festiva que máis lle interese a cadaquén: a misa, a procesión ou a verbena. Ademais a xente que asiste é nos últimos anos maioritariamente xente con vinculacións familiares ou de amizade con algún veciño da parroquia:

"Teñen familiares aquí, e veñen aquí, é a que máis ben. E eses veñen invitados, ese é da que máis xente ven as festas de Sillobre, de fora poucos. Pode ser que veña algo, pero moi pouco. Porque o día de San Ramón non hai nadie aquí pó que había antes, que non se podía mover un polo atrio. E agora esta vacío completamente, ven esa xente que ven invitada. E acabouse o outro..."
"ahora xente xoven moi pouca, asistentes moi pouca. Maioritariamente xente da parroquia. Invitados xa moi poucos.."

Este notable descenso de romeiros nas merendas, ata a súa práctica desaparición, ten a súa correspondencia co descenso da presenza de devotos ofrecidos nos rituais relixiosos. O número de misas pedidas polos devotos antes da misa maior decaeu ata incluso chegar a non habelas, e o mesmo pódese dicir das penitencias durante a procesión do santo arredor da igrexa. Xa non se ven manifestacións de penitencia e devoción consistentes en ir de xeonllos debaixo da imaxe de San Ramón. Outro tanto ocorre co ritual de poñer o santo que xa non é algo que se poida ver con frecuencia despois da misa maior.

Semellante situación é a que tamén se pode describir acerca do costume de subastar os produtos do campo que os veciños achegaban para sufragar os gastos da romería.

"No 66 aínda daban trigo e no 63 tamén para o San Ramón ... agora xa nada, xa non se cultivan as terras. Ahora todo vive da industria..."

O que pola contra se considera que cobrou vigor son a sesión vermouthe e a verbena. As orquestras son das mellores que se poden contratar, e inténtase que sexan as máis afamadas do momento. Procúrase que os fogos de artifício tamén sexan os mellores posibles. Despois da sesión vermouthe chega o tempo das comidas, que fundamentalmente se limitan ás comidas familiares; incluso está cobrando presenza, neste aspecto, un novo costume: ir comer a algún restaurante. Ultimamente estase impulsando a realización durante a tarde de toda unha serie de actividades de entretemento e diversión:

"... xogos, carreiras mecánicas, concursos, premios,... no adro da igrexa..."

Xa temos visto como antigamente a verbena comezaba pola tarde, aínda que a maioría dos romeiros non puideran asistir a ela pois iniciaban o regreso a media tarde ou incluso despois de

comer. Segundo foron pasando os anos, a hora de comezo da verbena foise retrasando así como tamén a hora á que finalizaba. Este cambio é un dos máis destacados por aqueles veciños de Sillobre que tiveron a posibilidade de participar da romaría tal como era antes e como é agora:

"A min gustábame ir as festas coma o primeiro, e gustábame que as houbera, divertirse. Pero divertirse doutra forma, non tan a esas horas da mañá. Empezar ás oito da tarde ou ás dez e acabar ahí ás catro ou cinco, que nadie sabía nin a que hora viñas, viñas e nadie te vía. Ás oito da mañá chegan por aí os coches cos homes, e mulleres e todo!"

"A min gústame unha verbena... a min gústame moito máis un baile dos que había antes, que era un baile normal, sin ruidos nin cousas... pero a outros non, esa forma que lles gusta agora así. Iso tamén o millor cambia como cambiou dun para outro, agora ¿non? Do que había antes ao de agora."

PLURALIDADE SEMÁNTICA E TRANSFORMACIÓN RITUAL

Imos someter de seguido a unha consideración máis analítica o conxunto de datos etno-gráficos descritos nas páxinas anteriores co obxecto de ir destacando algúns aspectos que nos permitan chegar a unha maior comprensión da celebración festiva do San Ramón de Sillobre, as súas transformacións ao longo dos últimos anos e a súa configuración actual.

Na celebración da romaría temos visto como existen diversos niveis de implicación que teñen experimentado significativas transformacións nos últimos decenios. Así vemos como dende os primeiros recordos dos participantes no San Ramón aos que podemos facer referencia, o protagonismo na organización da romaría corresponde aos propios veciños da parroquia que en todo momento da celebración festiva teñen un papel fundamental. Eles son os que toman a decisión de facer a romaría cada ano, ou de non facela como xa ten ocorrido algunhas veces. Son os veciños de Sillobre os encargados de recoller os fondos necesarios e facer as xestións oportunas para que o día da romaría todo este a punto na igrexa e no recinto da festa. Agora ben, ese protagonismo veciñal na organización ten que ser compartido na maior parte das actividades que se poñen en escena o día da romaría. Xunto coas tarefas e funcións executadas polos veciños son fundamentais as dos devotos romeiros que dende unha ampla comarca achéganse á romaría xa en agradecemento a San Ramón xa por algunha petición cumprida, xa buscando un favor do Santo, os devotos ofrecidos, ou ben por pasar un día de festa e lecer campestre. Nesta confluencia de xentes que veñen de fóra da parroquia o 31 de agosto, hai que integrar tamén a todos e cada un dos invitados que veñen a pasar o día cos seus parentes e amigos residentes na parroquia de Sillobre. Son este grupo de convidados xunto cos veciños residentes da parroquia os que configuran a celebración comunitaria local fundamentalmente a través da comensalidade de carácter familiar e doméstica.

A singularidade das romarías diante doutra festa calquera, como pode ser unha festa parroquial, está no feito de que nunha romaría o protagonismo principal téñeno as persoas e grupos que, levando a súa propia comida, acoden alí en romaría co obxecto de realizar unha comida campestre nas leiras e parcelas que rodean a zona onde se sitúa a igrexa do santo ao que se honra. Xeralmente entre os romeiros que acudían a romaría e os veciños da parroquia o contacto era moi reducido ou incluso inexistente. Temos visto como nos relataban que unha grande parte dos romeiros, despois de participar nos oficios relixiosos e acabar a comida co seu grupo de acompañantes, emprendían cedo o camiño de volta sen quedar para o baile co obxecto de chegar ao seu destino antes de caer a noite. A viaxe xeralmente facíase a pé ou en carro, só nos anos máis recentes xeralizárase a utilización de vehículos particulares para acudir a romaría. Foi a partir dos anos 70 cando esto sucedeu con maior contundencia.

Por outra banda, outro dos elementos protagonistas das romarías son as celebracións relixiosas, o sentido espiritual da romaría, xa que é a capacidade milagreira do santo a que impulsa aos devotos a achegarse xunto a el ben para buscar os seus favores ou ben para agradecerllos en caso de que se tiveran recibido con éxito. As merendas ou comidas campestres e o conxunto de prácticas rituais relacionados coa obtención do favor do santo milagreiro eran os aspectos esenciais da celebración romeira. Nestes dous aspectos da romaría os protagonistas eran os propios romeiros, sendo o papel dos veciños máis de espectadores que de intérpretes principais.

Esta configuración festiva que obtemos ao analizar o caso da romaría de San Ramón de Sillobre é coincidente coa que aparece na maior parte das descrições etnográficas existentes en Galicia sobre temas similares. Como exemplo nunha zona moi próxima podemos citar a que Fernández de Rota ten investigado en Monfero: as romarías da Cela e de Lagares²⁷. Seguindo a análise deste autor observamos que nesa celebración romeira tamen están presentes as dúas facetas: unha relacionada coa comunidade local, na que os veciños da parroquia son os protagonistas, que viría a ser a festa propiamente dita; e unha segunda faceta que introduce un horizonte espacial máis amplo, neste caso trátase dun ámbito comarcal, que sería a romaría. Ambas as dúas facetas coincidirían esencialmente na festa relixiosa e distanciaríanse na festa "*profanosocial*". Tanto a faceta local como a comarcal, ou "*tendente ao universal*" segundo a denomina Fernández de Rota, forman parte da celebración romeira na que se reclaman a unha á outra e "*vincúlanse necesariamente na súa profunda semanticidade*".

O repaso histórico que presentamos na primeira parte deste traballo, así como a recompilación etnográfica que reunimos posteriormente son os que nos permiten contextualizar agora as mudanzas operadas na configuración da celebración do San Ramón, atendendo á tensionalidade que existe entre unha realidade social cambiante e a estrutura romeira tradicional. Os cambios que se teñen operado no conxunto da poboación parroquial cun progresivo avellentamento e a conseguinte falta de relevo xeracional, o feito de que a grande parte dos efectivos máis novos non teñan

27. Fernández de Rota, J.A. *Antropología de un viejo paisaje gallego*. p. 209-229.

nacido en núcleos domésticos orixinarios da propia parroquia, o abandono das actividades agropecuarias como actividade principal, a xeralización dos beneficios dunha sanidade pública e gratuíta, a extensión do uso do automóbil e a mellora viaria, a progresiva laicización da sociedade e a perda de vixencia dos valores relixiosos, son algunhas das novas condicións que frecuentemente se nos presentaron por parte dos nosos informantes como xustificadoras das transformacións as que se veu afectada a romaría en particular e en xeral tódalas celebracións festivas na parroquia. Cada unha destas novas condicións inflúen nalgún dos trazos que configuran a representación da romaría en Sillobre.

Sen embargo, estas circunstancias téñense producido en moitos lugares e o resultado non sempre é o mesmo, incluso en parroquias veciñas, no mesmo concello, temos exemplos da aparición de novas festas laicas, do desprazamento das datas de festas tradicionais da parroquia, da substitución dunhas festas por outras, da redución ou ampliación dos días de duración da festa e incluso en anos moi recentes a revitalización de festas de marcado significado relixioso (o Carme, a Semana Santa), etc. Entendemos en consecuencia que o tipo de xustificacións como os que acabamos de ver, se ben dan conta de influentes factores de cambio, así como dalgúns aspectos da celebración romeira que se teñen transformado, non permiten comprender a singularidade e especificidade dos cambios concretos operados no caso que estamos a analizar.

Temos visto como as romarías presentan unhas peculiaridades con respecto a outro tipo de celebración festiva como pode ser unha festa patronal na que tamén se venera a un santo, unha santa ou á Virxe. Xunto co diferente papel que os veciños da parroquia xogan en cada un dos tipos de celebración está tamén o peculiar significado simbólico que nas romarías ten o santo venerado a quen se lle atribúen cualidades terapéuticas ou protectoras.

Vimos tamén como nas romarías se podía diferenciar unha faceta relacionada coa comunidade local, a parroquia, e outro eido supralocal, "*tendente ao universal*". Se ben é certo que esta é unha dicotomía presente en moitas das celebracións festivas, no caso concreto das romarías ambas as dúas facetas integrábanse na festa relixiosa e disgregábanse na festa "*profano-social*". Ao que nos conduce esta descrición é a perfilar a existencia de diferentes configuracións de valores e significados arredor da mesma celebración romeira segundo o papel representado por cada un dos protagonistas. Esa pluralidade de perspectivas dende as que se vive a romaría de San Ramón é a que nos interesa resaltar como elemento máis relevante: "*O ritual configura diferentes experiencias nos participantes, e de aí distintas formas de relatar en qué consiste ese ritual, como foi vivido, e que significa. Tal vez exista unha correcta interpretación e unha feliz realización do ritual, pero non unha correcta experiencia del. A tradición que o ritual transmite, reproducíndoa igual a si mesma de xeración en xeración, esta suxeita a procesos, lentos ou relampantes, superficiais ou profundos, de reinvenção e de comprensión histórica.*"²⁸.

28. Díaz Cruz, R. *Archipiélago de rituales*. p. 315.

Eses significados non son un resultado, consecuencia ou produto, dunha constricción e determinación unívoca da realidade socioeconómica. Esa realidade e as súas transformacións ao longo do tempo é apreendida sempre dende unha tradición cultural herdada, dende un patrimonio simbólico acumulado e dende uns valores culturais, por tanto, dende unha estrutura cognitiva establecida a partir da que se realizan os "axustes" diante de novas circunstancias. A semantización está arraigada nun modo de vida, pero tamén participa do universo da creatividade e da imaxinación. No espazo de tensionalidade entre eses dous ámbitos é onde se realiza a produción de significados, de tal xeito que o falar de significados tamén falamos de sentimentos, emocións e intencións humanas. As transformacións nos significados adxudicados a cada un dos rituais que se realizan na representación romeira permítenos comprender dun xeito máis adecuado as propias transformacións operadas na celebración da romaría do San Ramón de Sillobre.

Temos visto como aqueles rituais que singularizan unha romaría respecto doutro tipo de festa, tanto no ámbito relixioso como no profanosocial, son os que están decaendo na representación romeira da que nos ocupamos, a pesar dos recentes intentos de revitalizalos. Pola contra, aqueles rituais comúns con outras festas están cobrando máis relevancia. Pero segue sendo a romaría de San Ramón, incluso nos anos en que non se celebrou ou a celebración limitouse a unha misa. Cando iniciamos o traballo de campo para a recollida da etnografía, unha das cousas que nos chamou poderosamente a atención foi que a referencia ao San Ramón maioritariamente como festa sucedía en contextos de conversación moi dispares nos que tivemos a oportunidade de participar. As referencias o San Ramón como romaría sempre estaban relacionadas coa asistencia de grande cantidade de romeiros a comer no campo, e moi contadas veces se facía referencia espontánea á faceta milagreira do santo. E neste caso sempre se trataba de xente de maior idade que tiña vivido a romaría nas súas realizacións máis antigas e tradicionais. O recurso a unha ou a outra denominación para referirse a celebración do San Ramón hai que poñelo tamén en relación co xeito de revitalizar a romaría nas últimas edicións. Cremos que o que se está a facer non é simplemente potenciar aquilo que ten máis posibilidade de éxito, a festa, senón que o que se está a producir é unha re-creación da romaría mesma para evitar a súa desaparición. Partindo dunha configuración festiva tradicional da romaría de Sillobre estanse explicitando novos significados e novas intencións nos rituais que conforman a celebración romeira. Tamén ven modificado o seu protagonismo os actores que participan nela sendo reflexo das novas formas de percibirse, imaxinarse e relacionarse que presentan. A romaría como toda festa e como ritual: "*Son medios sociais para procesos sociais, regras para reflexionar sobre regras. Someten mundos construídos ao xogo da construción e negociación de significados. Poñen a proba e axitan a continuidade da vida social enfrendando aos individuos coa incertidume dos cambios. A súa eficacia reside en facer tradición xogando cos cambios periódica e indefinidamente.*"²⁹.

En definitiva, non estaríamos diante da desaparición dunha romaría tradicional, nin diante dunha romaría que se ve simplemente substituída por unha festa, senón máis ben diante dun exem-

29. *Idem* p. 14. O subliñado é noso.

plo de re-actualización dunha romaría tradicional. Cando asistimos á celebración festiva do día 31 de agosto en Sillobre en pleno ano 2.002, seguimos asistindo á tradicional romaría de San Ramón.

BIBLIOGRAFÍA

ALONSO PONGA, JOSÉ LUIS.

2.000. "Ritos festivos en Castilla León" en VV.AA. *Las fiestas, de la antropología a la historia y la etnografía*. Centro de Cultura Tradicional-Diputación Provincial de Salamanca.

ARIÑO VILLARROLLA, ANTONIO.

1.992. *La ciudad ritual. La fiesta de las fallas*. Anthropos. Madrid.

BLANCO PRADO, J. M.

1.990. *Religiosidad popular en el municipio de Begonte*. Deputación Lugo. Lugo.

1.996. *Exvotos e rituais nos santuarios lucenses*. Deputación Lugo. Lugo.

BOISSEVAIN, JEREMY (ED).

1.992. *Revitalizing European Rituals*. Routledge. London.

CARRIL, ANGEL., ESPINA BARRIO, ANGEL B. (EDITORES).

2.001. *Tradición. Cien respuestas a una pregunta*. Diputación de Salamanca. Salamanca.

CUBILLAS, CLEMENTE ENRIQUE.

1.984. *Desarrollo urbano y crisis social en Ferrol*. COAG-Universidad de Salamanca. Salamanca.

CUPEIRO, BIEITO.

1.987. *Xornes*. Edición do Castro. Sada. A Coruña.

DEIBE, ELENA.

2.001. "Santa María, ás súas festas e outras vivencias" en *Revista de Neda*. Nº 4. Pp. 147-154.

DÍAZ CRUZ, RODRIGO.

1.998. *Archipiélago de rituales. Teorías antropológicas del ritual*. Anthropos-UAM. Barcelona.

FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A.

1.984. *Antropología de un viejo paisaje gallego*. C.I.S. Madrid.

FRAGUAS, ANTONIO.

1.988. *Romerías e santuarios*. Galaxia. Vigo.

LEACH, EDMUND R.

1.971. (1961). *Replanteamiento de la antropología*. Seix Barral. Barcelona.

LIENHARD, MARTÍN (COORD.).

2.000. *La memoria popular y sus transformaciones. América latina y países luso-africanos*. Iberoamericana. Madrid.

LISÓN TOLOSANA, CARMELO.

1.983. *Antropología social y hermenéutica*. Fondo de Cultura Económica. Madrid.

1.998. *La Santa Compañía*. Akal. Madrid.

MACCLANCY, JEREMY & PARKIN, ROBERT.

1.997. "Revitalization or Continuity in European Ritual? The case of San Bessu" en *The Journal of the Royal Anthropological Institute*. V.3 N°1. pp. 61-78.

MARIÑO FERRO, XOSÉ RAMÓN.

1.987. *Las romerías / peregrinaciones y sus símbolos*. Xerais. Vigo.

2.000. *Antropoloxía de Galicia*. Edicións Xerais de Galicia. Vigo.

MONTERO AROSTEGUI, J.

1.972 (1.859). *Historia y descripción de la ciudad y departamento naval de Ferrol*. Madrid.

MÖRLING, STAFFAN.

1.996. "Trincados e lanchas. Embarcacións tradicionais das rías altas". Comunicación presentada nas xornadas *Apuntes para a historia da ría*. Fene. Sen publicar.

RIVERA RODRÍGUEZ, MARÍA.

2.000. *Sillobre vén de Antigo*. Concello de Fene. Fene.

SORALUCE BLOND, J. R., FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, X. (DIRECTORES).

1.987. *Arquitecturas da Provincia da Coruña*. Vol.III. Comarca de Ferrol I: Ares, Fene, Mugardos, Narón e Neda. Universidade da Coruña- Deputación Provincial da Coruña. Coruña.

TABODA CHIVITE, XESÚS.

1.972. *Etnografía Galega. Cultura espiritual*. Galaxia. Vigo.

TURNER, VICTOR.

1.988. (1.969). *El proceso ritual. Estructura y antiestructura*. Taurus. Madrid.

1.992. "Death and the Dead in the Pilgrimage Process" en *Blazing the Trail. Way Marks in the Exploration of Symbols* (Edited by Edith Turner). University of Arizona Press. pp. 29-65.

VÁZQUEZ REY, A., PÉREZ PARALLÉ, X., CORBALÁN CERNADA, R., MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, F.

Sillobre. SCR D Agarimo. Perlío, Fene.

VELASCO MAÍLLO, HONORIO.

1.982. *Tiempo de fiesta*. Tres-catorce-dieciséte. Madrid.

2.000. "Comprender las fiestas" en VV.AA. *Las fiestas, de la antropología a la historia y la etnografía*. Centro de Cultura Tradicional-Diputación Provincial de Salamanca.

VELASCO, H., CRUCES, F. DÍAZ DE RADA, A.

1.996. "Fiestas de todos, fiestas para todos" en *Antropología* n° 11.

VV.AA.

1.991. *Rituales y proceso social. Estudio comparativo en cinco zonas españolas*. Ministerio de Cultura. Madrid.